

KEGYES KIRÁLYNÉ
VAGY ROSSZAKARAT MÉRGÉVEL TELI VIPERA?¹

Megjegyzések Bajorországi Gizella
krónikásirodalombeli portréjához²

Erdélyi László és Latzkovits László felvetése³ nyomán Kristó Gyula – egy, a 13. század elején keletkezett *gesta*átdolgozás nyomai után kutatva – részletesebben is kifejtette azt a gondolatot, miszerint Gizella királyné negatív vonásokkal felruházott krónikabeli portréja II. András korában vagy valamivel azt követően keletkezhetett. A fondorlatai révén Vazul megvakítását elérő királyi hitves – aki állítólagos öccsét, a magát később idegenekkel körülvevő Orseolo Pétert kívánta I. (Szent) István utódjául – semmiben sem emlékeztet arra a kegyes Gizellára, akit akár a szent király legendái,⁴ akár a 14. századi krónikakompozíció megelőző

¹ A magyar történelem fordulatait mesés színezetben előadó *Chronicon Hungarico–Polonicum* a következésképpen ír a Szent István halálát követő eseményekről: „[...] que [sc. regina – Cs. J.] ut vipera repleta veneno malitie, dolere cepit, quod nullum puerum parere potuit; cogitare cepit et secum volvere, quomodo fratri suo duci Henrici [sic!] regnum Ungarie perpetuo possidendum traderet, et sue potentie usurparet, filios regis Stephani, quos Kaul principes fovebat, in flumen proiceret, et vitam eorum morti daret, et memoriam eorum deleret” – *Chronica Hungaro–Polonica. Pars I. (Textus cum varietate lectionum)*. Ed. Béla Karácsonyi. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* (a továbbiakban: AUSz AH) XXVI. Szeged 1969. 60–61. (12. c.); lásd még *Chronicon Hungarico–Polonicum*. Ed. Iosephus Deér. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. [repr.: Az utószót és a bibliográfiát összeállította Szovák Kornél – Veszprémy László. Bp. 1999] (a továbbiakban: SRH) II. 289–320., az idézet helye: 317. (12. c.). „S miként a rosszakarat mérgével teli vipera, fájlalni kezdte [ti. a királyné – Cs. J.], hogy egyetlen fiút sem tudott szülni; töprengeni kezdett, és azt hányni-vetni magában, hogyan adja át fivérének, Henrik hercegnek Magyarországot örökös birtoklás végett, hogyan hajtsa azt a saját hatalma alá, István király fiait, akiket Kaul fejedelem nevel, hogyan vesse a folyóba, hogyan adja életüket a halálnak és törölje el az emlékeztüket” – *Lengyel–magyar vegyes krónika* (XIII. század 2. fele). Ford. Tóth Péter. In: *Krónikáink magyarul III/1–3. (Történelmi források) Vál., ford. Kulcsár Péter*. Bp. 2006–2008. III/3. 7–21., az idézet helye: 19.

² A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Segítségükért itt szeretnék köszönetet mondani Körmendi Tamásnak, Mikó Gábornak és Zsoldos Attilának, akik tanácsaikkal, észrevételeikkel vagy ellenvetéseikkel inspirálták munkámat.

³ *Erdélyi László*: *Krónikáink atyja Kézai*. Szeged 1933. 15.; *Uő*: *Ötven historikus szentistváni emlékművei*. Sok tisztázott alapvető probléma. (Erdélyi ötven historikus) Szeged 1941. 157.; *Latzkovits László*: *Alberik világkrónikájának magyar adatai*. Forrástanulmány. (Kolozvári–szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 23.) Szeged 1934. 81.

⁴ *Legendae s. Stephani regis*. Ed. Emma Bartoniek. In: SRH II. 363–440., itt: 384–385. (*Legenda maior*, 9. c.), 394. (*Legenda minor*, 2. c.), 415. (*Legenda Hartviciana*, 10. c.). A megfelelő részletek magyar fordítását lásd Szent István király legendái. Ford. Kurcz Ágnes. In: *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. (Millenniumi magyar történelem. Források)* Szerk. Érszegi

*caputjai*⁵ (vagy az elfogulatlanak korántsem tekinthető német források⁶) elének állítanak. A bajor származású királyné alakjának átfestéséhez – így Kristó – az a Merániai Gertrúd szolgálhatta a mintát, akit 1213-ban meggyilkoltak. Mivel a II. András hitvese ellen irányuló gyűlölet okairól a kor historikusa az egykori királyné férjének, illetve fiának életében aligha merhetett volna beszámolni, az idegen asszony vétkeit a 11. században élt királyi feleségre ruházta.⁷

Bár Kristó elméletét mindezidáig magam is elfogadtam,⁸ újabban Zsoldos Attila megjegyzései jelzik, hogy a történész szakmában korántsem örvend konszenzusnak ez a teória. A Gertrúd állítólagos gonosztettei nyomán befeketített 11. századi királynéval kapcsolatos hipotézis csábító mivolta ellenére is el kell ismernünk, hogy lényegét tekintve igencsak eltér egymástól a két német származású asszony históriája. II. András idejében magyar földre érkeztek ugyan a királyné fivérei – míg a Sváb Fülöp német király meggyilkolásával meggyanúsított Ekbert bambergi püspök (1203–1237) és Henrik isztriai örgróf (1204–1228) rövid ideig tartózkodtak csupán az országban, addig Berthold fiatal kora ellenére kalocsai érsek (1206–1218) lett⁹ –, ám szó sincs arról, hogy Gertrúd bármelyiküket is trónra kívánta volna juttatni. A 11. századi eseményeket elbeszélő történet ezzel szemben az utódlás kérdése köré épül: Gizella azért vakíttatja meg Vazult, hogy – a Szent István által kiszemelt várományos alkalmatlanná válásával – az a Péter maradjon egyetlen lehetséges jelöltként porondon, akit a krónika a királyné fivéréként tüntet

Géza. Bp. 2004. 11–46., itt: 12. (Kisebbik legenda), 21–22. (Nagyobbik legenda), 33–34. (Hartvik-legenda).

⁵ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH I. 217–505., itt: 316–317. (c. 66–67.), 320. (c. 69.), 322–323. (c. 70.). A megfelelő részletek magyar fordítását lásd Képes Krónika. (Millenniumi magyar történelem. Források) Ford. Bollók János. Bp. 2004. 43., 44., 45., 46.

⁶ A német források beállítására lásd *Gerics József*: Politikai viták hatása a magyar nép kereszténységre térésének korai hagyományára. In: *Uő*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. (METEM-könyvek 9.) Bp. 1995. 71–76.

⁷ *Kristó Gyula*: Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól. (Riccardus és Albericus tanúsága). In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései. (Memoria saeculorum Hungariae)* Szerk. Horváth János – Székely György. Bp. 1974. 229–238., különösen: 236–238.; *Uő*: Szent István és családja az Árpád-kori történetírásban. In: *Uő*: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 195–227., itt: 221–226.; *Uő*: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. (A történettudomány kézikönyve) Bp. 2002. 65–66.

⁸ *Pl. Csáky Judit*: Néhány megjegyzés Albericus Trium Fontium krónikájának magyar adataihoz. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp. 2012. 515–526., itt: 518–519.

⁹ Gertrúd fivéreiről lásd *Karl Bosl*: Europäischer Adel im 12./13. Jahrhundert. Die internationalen Verflechtungen des bayerischen Hochadelsgeschlechtes der Andechs-Meranier. Zeitschrift für bayrische Landesgeschichte 30. (1967) 20–52., itt: 36–40.; *Udvardy József*: A kalocsai érsek életrajza (1000–1526). (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 11.) Köln 1991. 104–116.; *Majorossy Judit*: Előszó. In: *Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013.* (Ferenczy Múzeum kiadványai. Monográfiák 2.) Szerk. Uő. Szentendre 2014. 9–14., itt: 12–13., 14.; *Kiss Gergely*: Meránia és Aquileia között. Berthold kalocsai érsek pályafutásának egyházkerületi tanulságai. In: *Egy történelmi gyilkosság i. m.* 85–94.

fel.¹⁰ Azt, hogy a kérdést most újfent tárgyaljuk, indokolja az is, hogy Körmen di Tamás vizsgálatai nyomán a Gertrúdról alkotható kép is módosult. Forrásaink – bár Anonymus *gestájának* megfelelő szöveghelye¹¹ alapján szokás volt úgy vélekedni, hogy a 13. század elején a királyné környezetéhez tartozó németek *legelték le az országot javait*¹² – korántsem mutatják, hogy az idegenek, a már említett Berthold kivételével, különösebben teret nyertek volna II. András uralkodásának első évtizedében. Az a királyné, akit talán nem is annyira az ellene vagy a németjei iránt táplált általános gyűlölség okán, mint inkább személyes indíttatástól vezérelve – esetleg hirtelen felindulásból – gyilkoltak meg,¹³ még kevésbé rokonítható a 69. krónikafejezet ármánykodó Gizellájával, mint ahogyan azt korábban vélhettük.

Valóban el kell-e azonban vetnünk, hogy a krónikakompozíció megfelelő *caputja* – a Gizellát negatív színben lefestő tradíció – a 13. század első felében, esetleg éppen Gertrúd alakjával összefüggésben keletkezett? Jelen dolgozatban erre a kérdésre keresem a választ. Előjáróban is szeretném azonban hangsúlyozni, hogy az elemzésbe bevonható források, a Szent István uralkodásáról beszámoló elbeszélő kútfők értékelése bőszéggel vet fel kérdéseket. Nem csupán azt nem tudjuk, milyen átdolgozásokkal kell számolnunk az államalapítást követő évtizedekről hírt adó krónikakompozícióbeli fejezetek esetében,¹⁴ de bizonytalanok tekinthetjük többek között azt is, hogy mikor szivárogtak be a Gizella-hagyomány vonatkozásában is értékes adalékot rögzítő Altaichi Évkönyv (*Annales Altahenses, Annales Altahenses maiores*) értesülései a magyar elbeszélő hagyományba.¹⁵ Egy újabb áttekintéstől, a kérdéskör természetéből fakadóan, nem várhatunk tehát egyebet, minthogy a bizonytalan teóriák sorában a legkevésbé valószínűtlennek tűnő megoldást megtaláljuk.

¹⁰ Zsoldos Attila: Gertrúd és a királynéi intézmény az Árpád-kori Magyarországon. In: Egy történelmi gyilkosság i. m. 17–28., itt: 23–24.

¹¹ P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum. Ed. Aemilius Jakobovich – Desiderius Pais. In: SRH I. 13–117., itt: 45–46. (9. c.). A részlet magyar fordítását lásd *Anonymus: A magyarok cselekedetei – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*. Ford. Veszprémy László – Bollók János. (Millenniumi magyar történelem. Források) Bp. 2004. (a továbbiakban: AKS) 16. (A megfelelő részletet Veszprémy László fordította.)

¹² Kristó Gyula: Szempontok Anonymus gestájának megítéléséhez. In: *Uő: Tanulmányok az Árpád-korról*. (Nemzet és emlékezet) Bp. 1983. 369–392., itt: 377–382.; *Uő: Magyar historiográfia* i. m. 50. Ettől eltérő álláspontot fogalmazott meg Győry János, aki a pápai adószedés elleni tiltakozás megnyilvánulását vélte Anonymus sorai mögött felfedezni, lásd *Uő: Gesta regum – gesta nobilium*. Tanulmány Anonymus krónikájáról. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 19.) Bp. 1948. 35–36.

¹³ Körmen di Tamás: A Gertrúd királyné elleni merénylet körülményei. In: Egy történelmi gyilkosság i. m. 95–124., itt: 117–120.

¹⁴ A Kristó által vélelmezett 13. század eleji szerkesztéssel kapcsolatban felmerülő problémákról korábban szoltam, lásd *Csáki Judit: Volt-e krónikása II. Andrásnak? Megjegyzések gestaszerkesztményünk 13. század eleji átdolgozásának problematikájához*. Századok 149. (2015) 301–332.

¹⁵ A téma irodalmára lásd *Varga Gábor: Heinricus III. rex pacificus. Az Árpádok és a Német–Római Birodalom uralkodóinak kapcsolatáról*. Aetas 22. (2007) 3. sz. 36. 4. jegyz.

Gizella krónikabeli ábrázolásának problémája szorosan összefonódik egy másik, a szakirodalomban ugyancsak több ízben érintett kérdéskörrel. Azt, hogy András, Béla és Levente hercegek Vazul – s nem pedig Szár László – fiai lehettek, ma már nem vitatja a medievisztika. Annál problematikusabb azonban, hogy mikor is válthatta fel a bizonyos szövegekben még tetten érhető eredeti hagyományt az az Anonymusnál vagy a krónikakompozícióban is olvasható tradíció, miszerint a Vazul megvakíttatása után külhonba menekült hercegek Szár László és egy rutén hercegnő gyermekei lettek volna.¹⁶ Írásomban arra is ki kell térnem, vajon szükséges-e kapcsolatot gyanítanunk a Vazul-ági királyok származására vonatkozó hagyomány torzulása és a sötét ecsetvonásokkal megfestett Gizella-kép születése között.

A forrásbázis

Elsőként azt vizsgáljuk meg, hogy mely források árulkodhatnak a 14. századi krónikakompozíció megfelelő fejezeteiben (66–67., 69–70. *caputok*) kontaminálódó különféle tradíciók kialakulásának lehetséges idejéről. A Szent István-korral kapcsolatos magyar és külhoni kútfőket számos alkalommal érintette a hazai medievisztika,¹⁷ és a Vazul-kérdést részletesen tárgyaló Váczy Péter, valamint az első királyunk családi történetét kimerítő tanulmányban feldolgozó Kristó Gyula maguk is szóltak azokról a szövegekről, amelyekben újfent végig kell most tekintenünk.¹⁸

A Gizella-hagyomány magyarországi formálódását vizsgálva foglalkoznunk kell a Szent István legendáiban,¹⁹ a Kézai Simon *gestájában*,²⁰ valamint a Zágrábi (és a Váradi) Krónika(k)ban olvasható híradásokkal.²¹ Géza fejedelem fiának bajor föld-

¹⁶ P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum i. m. 55. (c. 15.); Chronici Hungarici compositio i. m. 321. (c. 69.); Anonymus vonatkozó passzusának magyar fordítását lásd AKS 21. (A megfelelő részletet Veszprémy László fordította.) Az eredeti tradíciót őrző szövegeket alább tárgyalom. A kérdés irodalmához lásd Váczy Péter: A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány. Levéltári Közlemények 18–19. (1940–1941) 304–338.; Kristó Gy.: Szent István és családja i. m. 202–207.

¹⁷ *Ember Győző*: Szent István a középkori magyar történetírásban. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. III. 257–275.; *Gombos F. Albin*: Szent István a középkori külföldi történetírásban. In: Emlékkönyv Szent István király halálának i. m. III. 631–674. Az 1030. évi német hadjárat forrásközpontú megközelítésére lásd *Uő*: Szent István háborúja II. Konrád római–német császárral 1030-ban. In: Emlékkönyv Szent István király halálának i. m. III. 301–324.

¹⁸ Váczy P.: A Vazul-hagyomány i. m.; Kristó Gy.: Szent István és családja i. m., különösen: 200–201., 202–207., 221–226.

¹⁹ Lásd 4. jegyz.

²⁰ Simonis de Kéza Gesta Hungarorum. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH I. 129–194., itt: 172–173. (44–45. c.). Magyar fordítását lásd AKS 108–109. (a megfelelő részletet Bollók János fordította).

²¹ Chronicon Zagrabense cum textu Chronici Vardiensis collatum. Ed. Emericus Szentpétery. In: SRH I. 195–215., itt: 207. (4. c.). Kulcsár Péter magyar fordításában lásd Zágrábi krónika (354). In: Krónikáink magyarul i. m. III/1. 37–41., itt: 38.; Váradi Krónika (1374). In: Krónikáink magyarul i. m. III/1. 42–44. (a fordítás csupán a Zágrábi Krónikához képest mutatott többletet tartalmazza).

ről érkezett feleségét nem említik ugyan, ám a Vazul-fiak származására vonatkozó hagyományt tárgyalva ki szükséges térnünk Gellért püspök nagyobbik legendájára²² és Anonymus regényes honfoglalás-történetére.²³ A Szár László-tradíció mellett Péter király hamis genealógiáját is érintik a Knauz-krónikacsalád néven a kutatásban ismertté vált kései szövegek:²⁴ utóbbi szerkesztések kapcsán – ahogyan a 14. században összeállított Zágrábi Krónika (vagy az annak textusát követő Várad Krónika) vonatkozásában is –²⁵ felmerült, hogy azok korai hagyomány letéteményesei lehetnek.²⁶ Ugyancsak a témához vonható annak az ismeretlen Mátyás-kori szerzőnek a Knauz-féle krónikákkal is rokonítható összeállítása, amely a 15–16. századi dekrétumszövegeket fenntartó Esterházy-kódexben (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P 108 Hg. Esterházy-levéltár, Repositorium rep. 71. nr. 13) maradt ránk.²⁷

A legnagyobb valószínűség szerint a 13. század első harmadában lejegyzett, a Kálmán szlavóniai herceg (1226–1241) és lengyel felesége, Salomea környezetéhez kapcsolható²⁸ Magyar–lengyel Krónika (Vegyes Krónika, *Chronicon Hungaro-Polonicum*, *Chronicon mixtum*), valamint az I. (Nagy) Lajos udvarában is

²² Legenda S. Gerhardi episcopi. Ed. Emericus Madzsar. In: SRH II. 461–506., itt: 501. A megfelelő részlet magyar fordítását lásd Szent Gellért püspök legendái. Ford. Szabó Flóris. In: Árpád-kori legendák i. m. 83.

²³ Lásd 16. jegyz.

²⁴ *Chronicon Knauzianum et chronica minora eidem coniuncta*. Ed. Emma Bartoniek. In: SRH II. 321–345. (Párizsi Kódex, Knauz-kódex, Toldy-kódex, Münchener Kódex): 329., 330., 331. A krónikacsalád további három szövegvariánsára lásd *Jánosi Mónika: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek*. Magyar Könyvszemle. (1978) 225–254., különösen: 233. 39. jegyz. (Kollár-kódex); *Kertész Balázs: Magyar vonatkozású kézirat törvénygyűjtemény a Bajor Állami Könyvtárban*. Magyar Könyvszemle 127. (2011) 30–46., itt: 33–34., 41., 46. (Münchener Kódex – München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 13192); *Mikó Gábor: Mátyás király „krónikás könyve” egy 16. századi törvénygyűjtemény margóján*. Megjegyzések a Thuróczy-kódex történetéhez. In: Tiszteletkőr i. m. 573–586. (Lőcsei Kódex); A Párizsi Kódex és a Knauz-kódex szövegeit *Kulcsár Péter* magyar fordításában lásd Párizsi krónika (1395 után). In: *Krónikáink magyarul* i. m. III/1. 69–73., itt: 69. (András, Béla és Levente származása); Knauz-krónika (Zágrábi krónika, 1556 körül). In: *Krónikáink magyarul* i. m. III/2. 61–66., itt: 61. (András, Béla és Levente származása, Péter származása), 62. (András, Béla és Levente származása).

²⁵ *Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*. Forrástanulmány. Bp. 1925. 32.; *Szentpétery Imre: A Zágrábi és a Várad krónikák egymáshoz való viszonya*. Századok 68. (1934) 410–425., itt: 425.

²⁶ *Szovák Kornél – Veszprémy László: Krónikák, legendák, intelmek*. Utószó. In: SRH II. 721–799., itt: 768. (a vonatkozó rész Szovák Kornél munkája).

²⁷ A késő középkori szerkesztést ismerteti *Mikó Gábor: Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg? Egy ismeretlen 15. századi krónika tanúsodása*. Történelmi Szemle 55. (2013) 1–22. A krónika szövegét a tanulmány függeléke tartalmazza, lásd 17–22., itt: 18., 19. Dolgozatomban nem foglalkozom azokkal a forrásokkal, amelyek önálló hagyománynak nem tekinthetők. Gizellával kapcsolatol említéseiket lásd *Chronicon Posoniense*. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH II. 7–51., itt: 36.; *Chronicon Monacense*. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH II. 53–86., itt: 67–68.; *Chronicon, quod conservatur in monte S. Georgii* (Szepesszombat, Georgenberg, Spiška-Sobota). Ed. Béla Pukánszky. In: SRH II. 273–287., itt: 279.

²⁸ *Ryszard Grzesik: Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu – The Hungarian–Polish Chronicle. Studies of the Polish–Hungarian cultural relationship in the Middle Ages*. (Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Wydział Historii i Nauk Społecznych Prace Komisji Historycznej 56.) Poznań 1999. 208–212. A forrással

megfordult²⁹ Heinrich von Mügel n német nyelvű krónikája (*Ungarische Chronik*)³⁰ szintén szólnak első királyunk feleségéről.³¹ Bár ezeket a kútföket – a csupán lengyelországi kéziratokban fennmaradt³² Vegyes Krónika esetleges szlavóniai vagy szepességi keletkezése³³ ellenére is – a magyar történelem külhoni forrásai közé tartom célszerűnek sorolni, mind a magyarok és a lengyelek közös történelméről előadó, zavaros elemektől sem mentes mese,³⁴ mind pedig a magyar krónikát (vagy inkább krónikákat) német nyelvre átültető 14. századi munka esetében³⁵ egyértelműnek tekinthetjük a magyar elbeszélő hagyománnyal való szoros kapcsolatot.³⁶

A Szent István uralkodásával – s Gizellával kötött házasságával – foglalkozó külhoni krónikásemlítéseket részletesen feldolgozta az első királyunk halálának 900. évfordulóján közreadott tanulmánykötetben Gombos F. Albin,³⁷ s a bajor származású királyné sírhelye után nyomozó Uzsoki András ugyancsak

kapcsolatban lásd még *Barabás Gábor – Font Márta*: Kálmán (1208–1241). Halics királya – Szlavónia hercege. Bp.–Pécs 2017. 105–107. (A vonatkozó rész Barabás Gábor munkája.)

²⁹ *Domanovszky Sándor*: Mügel n Henrik német nyelvű krónikája és a Rímes krónika. Századok 41. (1907) 20–35., 119–142.

³⁰ *Chronicon Henrici de Mügel n Germanice conscriptum*. Ed. Eugenius Travnik. In: SRH II. 87–223., itt: 150. (19. c.), 152–154. (20–23. c.).

³¹ Domanovszky megállapítása szerint Mügel n a latin nyelvű munkáját – bár azon a magyar krónika-szerkesztés némi reminiscenciái átszállhatnak – a már elkészült német textus alapján állította össze, így a továbbiakban elégségesnek látom a népnyelvű munkával foglalkozni. Lásd *Chronicon rhythmicum Henrici de Mügel n*. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH II. 225–272., itt: 258–259.; *Domanovszky S.*: Mügel n Henrik i. m. 138. A kérdéshez lásd még Bagi Dániel tanulmányát jelen folyóirat számban.

³² A kézirati hagyományhoz lásd *Karácsonyi Béla*: Tanulmányok a magyar–lengyel krónikáról. In: AUSz AH XVI. 3–63.

³³ Utóbbi teóriára lásd *Martin Homza*: Uhorsko–poľská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy. (Libri historiae Slovaciae. Fontes 1.) Bratislava 2009. 22–27.

³⁴ *Csákó Judit*: A Magyar–lengyel Krónika és a hazai elbeszélő hagyomány. Századok 148. (2014) 287–334.

³⁵ *Domanovszky S.*: Mügel n Henrik i. m. 26–35., 127–132.

³⁶ Az Árpád-kor első évszázadának eseményei kapcsán ugyancsak a krónikakompozíció szöveghagyományából merít – az előtte fekvő textust részletesen ki is aknázza – a 15. században alkotó lengyel humanista, Johannes Dlugossius (Jan Długosz). Az *Annales regni Poloniae* információit – mivel a történetíró előtt a Budai Krónika megfelelő *caputjának* szövege minden bizonnyal abban a formában felelt meg, amelyben azt ma is olvashatjuk – nem láttam szükségesnek megadni. Azt azonban érdemes talán megjegyeznünk, hogy Dlugossius a genealógiai adatok terén a forrásában jelentkező zavarokat észlelte, és ezekben némileg meg is kísérelt rendet teremteni: Gizella hamis családfája mellé a királyné származására vonatkozó valós információt is beillesztette a szövegbe. Lásd Ioannis Dlugossii *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*. Ed. Jan Dąbrowski. I. Liber primus. Liber secundus. Varsaviae 1964. 322–323.; *Carlile Aylmer Macartney*: Dlugosz et le Chronicon Budense. In: *Uő: Studies on Early Hungarian and Pontic History*. Ed. Lóránt Czigány – László Péter. (Variorum Collected Studies Series 588.) London 1999. 569–586. Jakob Unrest karintiai plébános *Ungarische Chronikja* – amely Gizellát és Péter Burgundiai Vilmostól való származását említi – ugyancsak a magyar hagyomány nyomán tájékozódik. A 15. századi szerző forrása egy, az Esterházy-kódex krónikájához hasonló összeállítás lehetett: utóbbit vagy valamely bővebb variánsában ismerhette, vagy egyéb helyről is kiegészítette az abban olvasottakat. Lásd *Adolf Armbruster*: Jakob Unrests *Ungarische Chronik*. *Revue roumaine d'histoire* 13. (1974) 473–508., itt: 489.; *Mikó G.*: Élt-e valaha i. m. 7–9.

³⁷ *Gombos F. Albin*: Szent István a középkori i. m. 648–650.

áttekintést adott azon forráshelyekről, amelyek II. (Szent) Henrik német király és német–római császár hűgáról adalékot szolgáltatnak.³⁸ A korpuszból³⁹ most csupán azokat a szövegeket emelem ki, amelyek tanúbizonysága jelen elemzés szempontjából is perdöntő lehet: újfent olyan tudósításokkal van dolgunk, amelyek a magyar tradícióval egyértelmű, ám a fenti kútfőknél valamelyest közvetettebb kapcsolatot mutatnak. Két beszámolót kell itt vizsgálnom: az Altaichi Évkönyv (*Annales Altahenses, Annales Altahenses maiores*) 11. századi feljegyzéseit,⁴⁰ valamint Albericus Trium Fontium (Aubry de Trois-Fontaines, Trois-fontaines-i Alberik) 13. századi világkrónikáját.⁴¹ Míg előbbi a Magyarországra hadjáratozat (1042, 1043, 1044) vezető III. Henrik német uralkodó (1039/1046–1056) környezetéből szerezhette értesüléseit, amikor a Szent István halálát követő trónharcokról részletes képet festett – a beszámoló később beszivárgott a magyar krónikatörzsbe –,⁴² addig utóbbi minden bizonnyal ciszterci rendtársaitól tájékozódott a magyar történelemlről.⁴³ A Vazul/Szár László-tradíció kapcsán szólni fogok továbbá Johannes de Utino (Johannes de Mortiliano, Giovanni da Udine,

³⁸ *Uzsoki András*: Az első magyar királyné, Gizella sírja. Vár ucca tizenhét 8. (2000) 1. sz. 112–153., itt: 116–134.

³⁹ *Gábor Bradács*: Gisela von Bayern – Friedensstifterin und „Apostelin“ Ungarns. In: Konfliktbewältigung und Friedensstiftung im Mittelalter. Ed. Roman Czaja – Eduard Mühle – Andrzej Radzimiński. Torún 2012. 315–330. A Gizella és István házasságkötéséről megemlékező scheyerni tradícióra lásd *Veszprémi László*: A scheyerni középkori forráscsoport. Századok 141. (2007) 991–1009.

⁴⁰ *Annales Altahenses maiores*. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi [a továbbiakban: MGH SS rer. Germ.] 4.) Ed. Wilhelmus de Giesbrecht – Edmundus L. B. ab Oefele. Hanoverae 1891. 24. (1041. év), 33. (1043. év); *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI I–IV*. Ed. Albinus Franciscus Gombos (– Csaba Csapodi). Bp. 1937–1943. [repr.: Bp. 2005–2011] (a továbbiakban: CFH) I. 92–105., itt: 93., 96. (205. sz.). A megfelelő részeket magyar fordítását lásd Altaichi Évkönyv. Ford., bev. jegyz. Makk Ferenc. In: Az államalapítás korának írott forrásai (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár [a továbbiakban: SzKK] 15.). Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1999. (a továbbiakban: ÁKÍF) 237–256., itt: 240–241. és 249–250. Az 1050–1065 közötti magyar vonatkozású passzusokat közli Altaichi Évkönyvek. Ford., bev. jegyz. Makk Ferenc. In: Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemlről. (SzKK 22.) Szerk. Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. 70–84.

⁴¹ *Albrici monachi Triumfontium Chronicon*. Ed. Paulus Scheffer-Boichorst. In: MGH SS XXIII. 631–950., itt: 779. (1010. év), 786. (1041. év); CFH I. 23–34., itt: 26. (103. sz.). A híradást átveszi a Neuss melletti ágostonos rendház ismeretlen kanonokának tollán 1498 után összeállított *Chronicon Belgicum magnum*, lásd *Magnum chronicon, in quo cum primi Belgicae res et familiae diligenter explicantur*. In: *Rerum Germanicarum veteres iam primum publicati scriptores*. Ed. Johannes Pistorius – Burkhardus Gotthelfius Struvius. III. Ratisbonae 1726³. 1–456., itt: 102.; A kompiláció magyar vonatkozású részeit a filológiai kapcsolatok feltüntetésével közli CFH I. 523–526., itt: 524. (1236. sz.). A késő középkori munkára és forrásaira lásd *K[arl] E[ugen] Hermann Müller*: Das Magnum Chronicon Belgicum und die in demselben erhaltenen Quellen. Ein Beitrag zur Historiographie. Berlin 1888.; *Robert Stein*: *Magnum Chronicon Belgicum*. In: *Encyclopedia of the Medieval Chronicle I–II*. Ed. Graeme Dunphy et al. Leiden 2010. (a továbbiakban: EMCh) II. 1058–1059.

⁴² *Marczali Henrik*: A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Bp. 1880. 95.; *Hóman B.*: A Szent László-kori i. m. 81–85.

⁴³ *Latzkovits László*: Alberik világkrónikájának i. m. 85–92.

Giovanni Longo, Udinei János) világkrónikájának magyar adatairól: a 15. századból származó rövid feljegyzés – amely Gizella és István házasságát vagy Péter hamis genealógiáját is említi – mutatja, hogy a késő középkorban is létezett még azon hagyomány, amely úgy tudta, András, Béla és Levente Vazul fiai voltak.⁴⁴

Itt kell megjegyezni, hogy Gizellával – mint a legkeresztényibb (*christianissima*) uralkodói hitvessel és boldog emlékezetű (*beate memorie*) királynéval – Kristó megjegyzése szerint oklevelekben is találkozhatunk:⁴⁵ ezek a diplomák⁴⁶ azonban, mivel a most vizsgálendő negatív királynékép kiformalódásával kapcsolatban adalékot nem hoznak, ugyanúgy nem képezik a vizsgálat tárgyát, mint a magyarság keresztény hitre térítése vonatkozásában a német hagyományból táplálkozó és ennek megfelelően a krisztianizációban a bajor származású hercegnőnek főszerepet juttató elbeszélő források.⁴⁷

Gizella alakja kútfőinkben: a kétféle királyné-ábrázolás

Említettem fentebb, hogy a magyar krónika- és legendairodalom termékei (és a hazai elbeszélő hagyománnyal rokonítható kútfők) Gizellával kapcsolatban két, egymástól gyökeresen eltérő képet őriztek meg: a kétféle ábrázolás a több redakciós fázisban keletkezett krónikaszerkesztmény fejezeteiben egymás mellett is megfér. Érdekes ezen a ponton áttekintenünk, miféle információkat közölnek forrásaink II. (Civakodó) Henrik bajor herceg (973–976, 985–995) lányáról, akiben a külhoni történetírók – a német (bajor) tradíció nyomán – nemegyszer Magyarország keresztény hitre térítőjét látták.⁴⁸

⁴⁴ Ioannis de Vtino Brevis narratio de regibus Hvngariae. In: *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*. Ed. Franciscus Toldy. I. Pesthini 1862. 75–86., itt: 77., 78. *Kulcsár Péter* magyar fordításában lásd *Johannes de Utino*: Rövid elbeszélés Magyarország királyairól (1459/63). In: *Krónikáink magyarul* i. m. III/1. 85–92., itt: 85., 86.

⁴⁵ *Kristó Gy.*: Szent István és családja i. m. 218.

⁴⁶ „Kesia regina Hungarie christianissima” (1212): Árpád-kori új okmánytár. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* (*Monumenta Hungariae historica. Diplomataria*) I–XII. Pest–Bp. 1860–1874. I. 22.; *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica* I–II. Ed. Szentpétery Imre – Bors Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) I. 89–90. (297. sz.); „beate memorie regine Gysele” (1217): *Ipolyi Arnold et al.*: Hazai okmánytár. *Codex diplomaticus patrius Hungaricus* I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) V. 8. (5. sz.); RA I. 112–113. (340. sz.); „beate memorie regine Gysle” (1222): HO V. 9. (6. sz.); RA I. 127. (383. sz.). – Az utóbbi két oklevél, amely egyértelmű filológiai kapcsolatot mutat – Szentpétery Imre a korábbi variánst az adományra tett ígért előzetes írásba foglalásának tekintette (RA I. 113. [340. sz.]) –, II. András kárpótlása a veszprémi egyház számára Gizella koronájáért, amelyet az uralkodó az 1217. évi kereszties hadjárat költségeinek fedezésére magával vitt a Szentföldre. A diplomákat Székely Melinda magyar fordításában lásd *Források Gizella királyné életéről*. Vár ucca tizenhét 8. (2000) 1. sz. 201–211., itt: 209–210.

⁴⁷ Példaképpen említhetjük Wipót, II. Konrád német uralkodó (1024/1027–1039) életíróját. *Wiponis Proverbia, Tetralogus Henrici regis, Vita Chuonradi II imperatoris*. Ed. Georgius Heinrichus Pertz. In: *MGH SS XI*. 243–275., itt: 268.; *CFH III*. 2666. (5185. sz.). A magyar vonatkozású részek fordítását közli *Wipo*: II. Konrád császár tettei. Ford., bev. jegyz. Thorockay Gábor. In: *ÁKÍF* 177–182., itt: 180.

⁴⁸ *Gombos F. Albin*: Szent István a középkori külföldi i. m. 306–309.

A Gizellát pozitív színezetben feltüntető hagyomány elemei a következők:

1. Szent István a később a császári trónon ülő Jámbor (Szent) Henrik (1002/1014–1024) hűgát vette feleségül (*Legenda maior*,⁴⁹ *Legenda minor*,⁵⁰ Hartvik-legenda,⁵¹ [Magyar–lengyel Krónika],⁵² Johannes de Utino).⁵³

2. A kegyes királyné adományokat tett a magyarországi egyházak – így a veszprémi püspökség (*Legenda maior*,⁵⁴ Hartvik-legenda)⁵⁵ vagy a székesfehérvári és az óbudai társaskáptalanok (krónikakompozíció,⁵⁶ Mügelin)⁵⁷ – javára, és gondoskodott azok felszereléséről.

⁴⁹ „Ad consortium vero regni, principue causa sobolis propagande, sororem Romane dignitatis augusti, videlicet Henrici, qui ob mansuetudinem morum pius est appellatus, Gillam nomine sibi in matrimonio sociavit [sc. Stephanus – Cs. J.], quam unctione crismali perunctam gestamine corone sociam esse notificavit” – *Legendae s. Stephani* i. m. 384. (*Legenda maior*, 9. c.).

⁵⁰ „Qui cum iam senesceret, resolutionemque sui corporis imminere sentiret, filio, arce regni sublimando, uxorem nobilissimam ex latissima Romanorum imperatorum prosapia dirivatam duxit” – *Legendae s. Stephani* i. m. 394. (*Legenda minor*, 2. c.).

⁵¹ „Ad consortium vero regni, principue causa sobolis propagande, sororem Romane dignitatis augusti, videlicet Henrici, qui ob mansuetudinem morum pius est appellatus, Gillam nomine sibi in matrimonio sociavit [sc. Stephanus – Cs. J.], quam unctione crismali perunctam gestamine corone regni sociam esse constituit” – *Legendae s. Stephani* i. m. 415. (*Legenda Hartviciana*, 10. c.).

⁵² „[...] qui [sc. Stephanus – Cs. J.] habito consilio principum accepit uxorem de Theutonia, sororem regis Almanie, cum intravit minor frater, nomine Henricus” – *Chronica Hungaro–Polonica* i. m. 55–56. (10. c.); *Chronicon Hungarico–Polonicum* i. m. 315. (10. c.). – Mivel a Magyar–lengyel Krónika a történetet regényes színezetben, Gizellát meg sem nevezve adja elő, a zavaros forrást a főszövegben valamennyiszer szögletes zárójelben tüntetem fel.

⁵³ „Postea vero Augusti videlicet Hainrici Pii sororem Kellam in matrimonio sibi sociavit” – *Ioannis de Utino Brevis narratio* i. m. 77.

⁵⁴ „Que [sc. Gilla – Cs. J.] qualis erga dei cultum ornandum extitit (sic!), quam frequens et benefica circa deo servientium congregationes apparuit (sic!) multarum ecclesiarum cruces et vasa vel paramenta opere mirifico facta vel contexta hodie testantur. Pre cunctis tamen episcopatus Besprimiensis, quam ipsa a fundamento ceptam omnibus sufficientiis ad servitium in auro vel argento vestimentisque multiplicibus adornavit” – *Legendae s. Stephani* i. m. 384–385. (*Legenda maior*, 9. c.).

⁵⁵ „Que [sc. Gilla – Cs. J.] qualis erga dei cultum ornandum extitit (sic!), quam frequens et benefica circa deo servientium congregationes apparuit (sic!) multarum ecclesiarum cruces et vasa vel paramenta opere mirifico facta vel contexta hodie testantur. Pre cunctis tamen episcopatus Besprimiensis, quam ipsa a fundamento ceptam omnibus sufficientiis ad servitium in auro vel argento vestimentisque multiplicibus adornavit” – *Legendae s. Stephani* i. m. 415. (*Legenda Hartviciana*, 10. c.).

⁵⁶ „Regina vero Keisla, uxor sancti regis, dictam ecclesiam [sc. Albensem – Cs. J.] aureis crucibus, fusoriis, tabulis, calicibus, gemmis et ornamentis ultra modum ditavit” – *Chronici Hungarici compositio* i. m. 316. (66. c.). „Deinde sanctus rex venit in civitatem, que Vetus Buda vocatur una cum filio suo Sancto Emerico et regina. Et cum ibi non invenisset aliquod pium opus in Christo, in quo possit laudari Creator omnium, statim sanctissimus rex de thezauro predicti Kean ducis Bulgarorum et Sclavorum, quem occiderat, cepit in medio civitatis edificare grande cenobium in honore apostolorum Petri et Pauli [...]. Regina autem cruces, tabulas et ornamenta procurabat” – *Chronici Hungarici compositio* i. m. 316–317. (67. c.). „Quo experto regina Keisla dum ad aliquas ecclesias in Hungaria devenisset, omnes apparatus in domo Domini existentes sibi presentari faciebat et renovanda tam in sindone quam in bysso omni anno renovabat” – *Chronici Hungarici compositio* i. m. 317. (67. c.).

⁵⁷ „Auch begobt die selb kirchen [sc. Weissenburg – Cs. J.] die kungen Kesla, sant Stephans hawsfraw, mit guldein kelchen und mit krewzen und mit maniger czyr. Darnach kom der heilig sant Stephan

3. István ígéretet tétetett Péterrel arra nézve, hogy halála után özvegyét tiszteletben tartja (*Annales Altabenses maiores*).⁵⁸ Trónra kerülését követően azonban az új uralkodó a királynét javaitól megfosztotta (*Annales Altabenses maiores*,⁵⁹ Mügelin),⁶⁰ s a hatalom nélkül maradt asszonyt egy várba zárta (*Annales Altabenses maiores*).⁶¹

Az ármánykodó Gizella portréjához a következő motívumok tartoznak:

1. Gizella magyar földön sok rosszat cselekedett (Albericus Trium Fontium).⁶² A királyné a felelős Vazul megvakíttatásáért: az ifjonti vétkei miatt Nyitrán bebörtönzött rokonának megbocsátó, s őt egyenesen utódjául kívánó István követét, Budát – aki egyébként a királyné bűnsegédévé vált – a fondorlatos Gizella küldötte, Sebös megelőzte, s Vazult az uralkodásra alkalmatlanná tette (krónika-kompozíció,⁶³ Kézai,⁶⁴ Mügelin,⁶⁵ Esterházy-kódex krónikája).⁶⁶

gen Ofen mit der kungin und mit seim sun Emreich. Und pawt do mitten in der stat ein closter in sant Peters und sant Pauls [...]” – Chronicon Henrici de Mügelin i. m. 150. (19. c.).

⁵⁸ „Hic [sc. Petrus – Cs. J.] ipso [sc. sancto Stephano] vivente in regno solidatus iuravit, ut praeceperat avunculus, se dominam suam reginam semper honoraturum nec quicquam eorum, quae rex dederat ei, ablaturum, si post mortem ipsius vitam illi donaret Dominus” – Annales Altabenses i. m. 24. (1041. év).

⁵⁹ „Nam unius anni tempore tractavit [sc. Petrus – Cs. J.] eam [sc. reginam – Cs. J.] honorifice, quo peracto spatio destituit illam omni bono. Primum quidem praedia, quae a marito vivente susceperat, et pecuniam, quam seorsum habuerat, ipse vi abstulit, eamque iurare compulit, ut de residuo nihil daret cuiquam praeter suam licentiam” – Annales Altabenses i. m. 24. (1041. év); „[...] et reginae Gislæ reddere cuncta, quae maritus eius idem Stephanus ei donaverat, quae iste, sicut Petrus, illi pridem abstulerat” – Annales Altabenses i. m. 33. (1043. év).

⁶⁰ „[...] do nam er [sc. Petrus – Cs. J.] dy kungin Kesla all ir wirde und gewalt, die sie in dem reich hett, und entsaczt sie von allen ir wirdikeit” – Chronicon Henrici de Mügelin i. m. 153. (22. c.).

⁶¹ „In quadam etiam urbe eam [sc. reginam – Cs. J.] locavit [sc. Petrus – Cs. J.] talique que custodiae mancipavit, ut nec ipsi potestas esset usquam progrediendi nec cuiquam advenientium eam conveniendi” – Annales Altabenses i. m. 24. (1041. év).

⁶² „[...] illa Gisla regina, ut dicunt, multas malitias in terra illa fecit” – Albrici monachi i. m. 779.

⁶³ „[...] misit [sc. sanctus rex Stephanus – Cs. J.] festinanter nuncium, scilicet Budam filium Egiruth, qui Vazul patruelis sui filium, quem recluserat rex propter juvenilem lasciviam et stultitiam, ut corrigeretur, de carcere Nitrie educeret et ad se duceret, ut eum antequam moreretur, regem constitueret. Audiens autem hoc Keisla regina iniit consilium cum Buda viro nephando et festinantissime misit nuncium nomine Sebus filium ipsius Buda ad carcerem, in quo Vazul detinebatur. Sebus itaque preveniens nuncium regis effodit oculos Vazul et concavitates aurium eius plumbo obturavit et recessit in Bohemiam” – Chronici Hungarici compositio i. m. 320. (69. c.).

⁶⁴ „[...] misit [sc. beatus sanctus rex Stephanus – Cs. J.] nuncios festinanter, qui Wazul filium sui patruelis de carcere Nitrie educeret, quem ipse post eum regem faceret super Hungaros. Quo audito Kysla regina, habito consilio infidelium, misit comitem Sebus, qui regis nuncium preveniens, Wazul oculos effoderet auresque eius plumbi infusione obtuaret fugereturque abinde in Bohemiam” – Simonis de Kéza Gesta i. m. 173. (44. c.).

⁶⁵ „Wann der kung Stephan het den selben in ein kerker gesaczt, daz er sein tühmhait strafft. Do erhott daz die kungyn Keszla und sant snell zu dem kerker, in de, Wanczul (sic) devangen waz; und der pot hiesz Zebus und der kom ee zu dem kerker wen des kuniges pot Buda. Der selv, alz im dy kungin enpoten hett, prach Waczul die augen aus und gosz im pley in die oren” – Chronicon Henrici de Mügelin 152. (20. c.). „Darnach nomen sie Zebus, den die kungin Kesla hett gesant, der Waczul die augen auszprach in dem kerker” – Chronicon Henrici de Mügelin i. m. 154. (23. c.).

⁶⁶ „Wazol per reginam Gesla uxorem sancti Stephani regis et per quosdam iniquos principes per effusiones oculorum et aliorum membrorum mutilacionem interficitur sine haerede” – *Mikó G.*: Élt-e valaha i. m. 18.

2. Péter Gizella nővére (krónikakompozíció,⁶⁷ Albericus Trium Fontium,⁶⁸ [Magyar–lengyel Krónika],⁶⁹ Mügeln,⁷⁰ Zágrábi és Váradi Krónika)⁷¹ / Gizella nővérének fia (Kézai).⁷² A királyné – arra vágyván, hogy zsarnokoskodhassék – a hatalom megszerzésében fivérét / unokaöccsét támogatta, akinek abban is segédkezett, hogy a Magyar Királyságot német uralom alá vesse (krónikakompozíció,⁷³ Kézai,⁷⁴ [Magyar–lengyel Krónika],⁷⁵ Mügeln).⁷⁶

3. Gizella és Péter Szent Zsigmond burgundiai király – a császár által Velencébe küldött – fivérének, Vilmosnak a gyermekei. A királyné anyja a császár Gertrúd nevű leánya, míg Péteré Szent István nővére (krónikakompozíció,⁷⁷ érinti még a hamis genealógiát: Mügeln,⁷⁸ Knauz-krónikacsalád,⁷⁹ Johannes de Utino).⁸⁰

⁶⁷ „Petrum Alamannum vel potius Venetum, fratrem regine” – *Chronici Hungarici compositio* i. m. 322. (70. c.).

⁶⁸ „Unde rex Petrus (...) frater dicitur fuisse illius regine Gisle” – *Albrici monachi* i. m. 876. (1041. év).

⁶⁹ „Elapso autem regiminis sui [sc. Albe – Cs. J.] anno, regina invidie et odii fomitem contra principem Albam, quod ipse regimine dignior esset, quam dux Henricus, germanus regine, contraxit” – *Chronica Hungaro–Polonica* i. m. 60. (12. c.); *Chronicon Hungarico–Polonicum* i. m. 317. (12. c.).

⁷⁰ „Do wolt die kungin Kesla mit Buda, irem diner, Pete (sic!) Wilerley (sic!) sun von Burgundia, zu eim kunig haben oder iren pruder” – *Chronicon Henrici de Mügeln* i. m. 153. (21. c.).

⁷¹ „Post obitum huius regis sanctissimi regnum vacavit [vero] regimine annis undecim, mensibus quatuor et medio, i[n]fra] quod tempus preluit regno Petrus Theutonicus, frater ... Gesle, consortis eiusdem sancti regis, forsan annis VII [et] ultra” – *Chronicon Zagradiense* i. m. 207. (4. c.). (A Váradi Krónika szerint „Petrus Theutonicus, frater ... Resla (sic!) regine sancti regis Stephani, de sorore Sancti Stephani genitus.”)

⁷² „Regina vero Kysla consilio [...] filium sororis suae, cuius pater fuerat dux Venetorum, regem fecit super Hungaros” – *Simonis de Kéza Gesta* i. m. 173. (45. c.).

⁷³ „At regina Keysla cum Buda satellite scelerum, Petrum Alamannum vel potius Venetum, fratrem regine, regem proficere statuerunt, hoc intendentes, ut regina Keysla motus sue voluntatis pro libitu suo posset complere et regnum Hungarie amissa libertate Teutonicis subderetur [...]” – *Chronici Hungarici compositio* i. m. 322. (70. c.).

⁷⁴ „Regina vero Kysla consilio iniquorum Petrum Venetum filium sororis suae, cuius pater fuerat dux Venetorum, regem fecit super Hungaros, ut pro libitu posset motus suae voluntatis perficere, regnumque Hungariae amissa libertate Teutonicis subderetur” – *Simonis de Kéza Gesta* i. m. 173. (45. c.).

⁷⁵ Lásd 1. jegyz.

⁷⁶ „Do wolt die kungin Kesla mit Buda, irem diner, Pete (sic!) Wilerley (sic!) sun von Burgundia, zu eim kunig haben oder iren pruder, daz sie dester paz iren willen mochte gehaben in dem reiche, und daz die vngarischen wurdikeit und herschaft den Deuschen wurde untertenig” – *Chronicon Henrici de Mügeln* i. m. 153. (21. c.).

⁷⁷ „Villemus autem pater Petri regis fuit frater Sigismundi regis Burgundiorum, sed post interemptionem Sancti Sigismundi venerat ad imperatorem, quem imperator collocavit Venetiis et dederat ei sororem suam nomine Gertrud in uxorem, de qua genuit Keyslam reginam. Mortua autem Gertrud, Villelmus duxit in uxorem sororem sancti Stephani regis, de qua genuit Petrum regem” – *Chronici Hungarici compositio* i. m. 323. (70. c.).

⁷⁸ „... wolt die kungin Kesla (...) irem diner, Pete (sic!) Wilerley (sic!) sun von Burgundia, zu eim kunig haben oder iren pruder” – *Chronicon Henrici de Mügeln* i. m. 153. (21. c.).

⁷⁹ „Petrus Alemanus filius Wylhelmi (Vylhelmi), ex sorore Sancti Stephani electus fuit in regem” – *Chronicon Knauzianum* i. m. 331. (Kn, T).

⁸⁰ „Petrus, sororius sancti Stephani, filius Wylhelmi, fuit frater Sancti Sigismundi regis Burgundorum” – *Ioannis de Vtino Brevis narratio* i. m. 77.

4. A királynét büneiért meggyilkolták (Albericus Trium Fontium)⁸¹ / a Szent István halála utáni trónharcok közepette, fivére halálhíréről tudomást szerevve veszítette életét ([Magyar–lengyel Krónika]).⁸²

A fentiekkel kapcsolatban a következőket kell megjegyeznünk: míg a korai szövegekben (István-legendák, *Annales Altahenses*) csupán a pozitív Gizella-kép jelentkezik, addig a krónikakompozícióban és az annak hagyománya nyomán dolgozó Mügelnnél a két tradíció keveredését figyelhetjük meg. A Magyar–lengyel Krónika két feleséget tulajdonít Szent Istvánnak:⁸³ elképzelhető, hogy a szerző azért alakította így elbeszélését, mivel úgy vélte, a Gizelláról hallott – esetleg olvasott – ellentétes vélekedések: a pozitív és a negatív jellemvonások nem férnek meg egyetlen asszonyban. Albericus Trium Fontium ugyancsak két különböző királyné-ábrázolást illeszt egymás mellé, ám a Gizellát pozitív színezetben feltüntető részlettel – mivel az nem a magyar hagyományból származik – nem kell foglalkoznunk: a 13. századi ciszterci szerzetes ezen a ponton Sigebertus Gemblacensis (Sigebert de Gembloux, Gembloux-i Sigebert) 12. század eleji világhírnévéről merít.⁸⁴ Míg Kézai a *gestaszerkesztmény*ből Vazul megvakíttatásának teljes történetét áttemeli, addig a rövidebb szerkesztések (Zágrábi Krónika, Johannes de Utino, Knauz-krónikacsalád, Esterházy-kódex krónikája) csupán egy-egy elemet közölnek a krónikakompozícióban a komplex formájában előadott Gizella-történetből.

A pozitív és negatív Gizella-kép egyes elemein végigtekintve két kérdést kell feltennünk. a) Egyfelől azt lenne szükséges tisztáznunk, milyen a két hagyomány egymáshoz való viszonya, melyik lehet közülük az elsődleges tradíció, és mikor léphetett be mellé a későbbinek tekinthető történetvariáns. b) Felmerül emellett annak kérdése is, hogy vajon a hagyomány alakulásának egyazon pontján került-e be a krónikatörzsbe a pozitív, illetve a negatív színezetű királynékép valamennyi mozaikja – azaz egyetlen (át)szerkesztőnek kell-e tulajdonítanunk a kegyes, illetve az ármánykodó Gizella portréjának teljes kiformalását –, vagy a kétféle ábrázolás folyamatos fejlődésével kell inkább számolnunk.

⁸¹ „[...] et ad extremum post mortem sancti regis meritis exigentibus interfecta fuit” – Alberici monachi i. m. 779. (1010. év).

⁸² „Regina vero audito vero morte fratris pre nimia tristitia subitanea morte mortua est” – Chronica Hungaro–Polonica i. m. 65. (13. c.); Chronicon Hungarico–Polonicum i. m. 319. (13. c.).

⁸³ István első hitvesére lásd Chronica Hungaro–Polonica i. m. 55. (13. c.); Chronicon Hungarico–Polonicum i. m. 315. (10. c.).

⁸⁴ „Gens Ungarorum hactenus ydolatrie dedita, hoc tempore ad fidem Christi convertitur per Gislam sororem imperatoris, que nupta Ungarorum regi ad hoc sua instantia regem adduxit, ut se et totam Ungarorum gentem baptizari experet” – Alberici monachi i. m. 779. Vö. Sigeberti Gemblacensis chronica cum continuationibus. Ed. Ludowicus Conradus Bethmann. In: MGH SS VI. 268–474., itt: 354.; CFH III. 2125–2127., itt: 2127. (4616. sz.); A szövegösszefüggést feltünteteti Paul Scheffer-Boichorst, lásd Alberici monachi i. m. 779.

A kétféle Gizella-tradíció egyes elemei

Elsőként vizsgáljuk meg, hogy mit mondhatunk el az itt feltett második kérdésről. Áttekintésemet Szent István hitvesének pozitív ábrázolásával kezdem. A kegyes királyné alakja (2.) a krónika 66–67. *caput*jaiban több ízben is felbukkan: a megadományozott székesfehérvári és az óbudai társaskáptalanok konkrét példáit követően a *gesta*író általánosságban is megjegyzi, hogy Gizella gondoskodott az egyházak felszereléséről. A 14. századi krónikaszerkesztésben ugyanakkor nem szerepel sem a királyné származására vonatkozó valós hagyomány (1.), sem az özvegy nehéz sorsát sejtető megjegyzés (3.). Utóbbi adalékról azonban – ahogyan arra a későbbiekben még visszatérek – a magyar hagyomány alapján dolgozó Mügelin közlése nyomán feltételezhetjük, hogy a *gesta* szerkesztmény valamely korábbi redakciójában még jelen lehetett.⁸⁵ A magam részéről azt sem tartanám kizártnak, hogy legendáinkhoz hasonlóan a krónikaszöveg is tartalmazta egykor: István a császár hűgával lépett házasságra. A hagyomány fejlődésének egy adott pontján tehát a portré három eleme akár egymás mellett is feltűnhetett valamely írott szövegben. Ha az egymáshoz szorosan nem kapcsolódó mozaikoknak nem is kellett szükségszerűen egyszerre megjelenüniük a tradícióban, kevéssé ítélem valószínűnek, hogy az egyes információk lejegyzése között hosszabb idő telt volna el, hiszen az 1083. évi szentté avatásokhoz kapcsolódóan készült⁸⁶ *Legenda maior*ban rögtön két mozzanatot is együtt találunk. A legendák és a korai *gesta* lehetséges szövegösszefüggéseiről, a krónikakompozíció 66–67. fejezeteiben elkülöníthető hagyományrétegekről a későbbiekben még szólok.

Érdekesebb a negatív Gizella-hagyomány kérdése. Elhagyhatjuk most azt az adatunkat, miszerint a királynét vétkeiért meggyilkolták volna, avagy öccse haláláról értesülve vesztette volna életét (4.): az egyik értesülést távoli területen, a franciaországi Champagne-ban foglalta írásba Albericus Trium Fontium, és a

⁸⁵ *Marczali H.*: A magyar történet kútfoi i. m. 55–56.; *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. 2. kiadás. Bp. 1899. II. 605.; *Domanovszky S.*: Mügelin Henrik i. m. 31.; *Hóman B.*: A Szent László-kori i. m., 72., 82.; *Geric József*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezérendjének problémái. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.) Bp. 1961. 81.; *Kristó Gy.*: Szent István és családja i. m. 212. A Mügelin nyomán feltételezhető krónikaszerkesztésre lásd még *Pauler Gyula*: Anonymus külföldi vonatkozásai. Századok 17. (1883) 97–116., itt: 108. 8. jegyz.; *Domanovszky Sándor*: A Budai Krónika. Századok 36. (1902) 615–630., 729–752., 810–831., itt: 824–827.; *Kristó Gyula*: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. (Irodalomtörténeti füzetek 135.) Bp. 1994. 96–97.; *Uő*: Magyar historiográfia i. m. 44. Meg kell jegyezni, hogy míg Mügelin 1167-ig ívelő többletei nyomán Pauler vagy Domanovszky egy, a 12. század végén összeállított – III. István- vagy III. Béla-kori – szerkesztésre következtek, addig Kristó az általa feltételezett 13. század eleji szerkesztésben, az ún. keresztény magyarok *gestájában* látta a 14. századi német dalnok forrását.

⁸⁶ *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. 24.

hírek valószínűsíthető szóbeli áramlása révén az információk minden bizonnyal torzuláson is keresztülmenthettek; a másik beszámoló pedig a közismerten zavaros magyar–lengyel történetben maradt ránk. A két közlés esetleges valóságtartalmát már csupán azért sem szükséges komolyabban fontolóra vennünk, mivel a most említett kései híradások az egyéb – hitelesebbnek tekinthető – tudósításainkkal is ütköznek. Mindebből következik, hogy Gizella halála nem feltétlenül képezte részét a Magyarországon vele kapcsolatban kiformalódott tradíciónak.

Az ármánykodó királyné históriájában a trón betöltése, Szent István utódjának a kijelölése a kulcskérdés: Gizella azért vakíttatja meg Vazult (1.), hogy helyette Pétert segítse a trónra. Azt a Pétert, aki egyébként – mint azt többek között a krónikakompozícióból is megtudjuk – a királyné fivére (2.). A két információ – Gizellának a Vazul-merényletben játszott szerepe, valamint a Pétert Szent István hitveséhez fűző rokoni szál – látszólag szorosan összekapcsolódik, ugyanazon logikai egység részét képezi.⁸⁷

Elképzelhetünk-e mégis egy olyan történetet, amelyben Gizella felel ugyan a nyitrai eseményekért, és talán Péter uralmát is támogatja, ám a rokoni viszonyok nem torzulnak? Ezt sugallhatja Kézai 1282–1285 táján lejegyzett beszámolója. IV. (Kun) László udvari papja, aki a 14. századi bővebb krónikákhoz hasonlóan István hitvesében látja Vazul megvakíttatóját, nem a királyné fivéréként, hanem nőtestvérének fiaként mutatja be Pétert.⁸⁸ A passzussal kapcsolatban Váczy Péter is megjegyezte, hogy az abban feltűnő *filium sororis suae* fordulat eredetileg – vagyis abban a szövegben, amelyből Kézai (vagy elődje) dolgozhatott – még alighanem a szent királyra, s nem pedig Gizellára vonatkozott.⁸⁹ A részletet megelőző mondatok az uralkodó haláláról és az ország gyászáról számolnak be, s a *Legenda maior* nyomán is tudhatjuk, hogy Péter valójában István nővérének volt a gyermeke.⁹⁰ Vajon nem tehetjük-e fel, hogy hasonló módon – vagyis az átszerkesztő egyszerű tévedése folytán – került be krónikáinkba a Pétert a királyné fivéréként ábrázoló tradíció? Bár a lehetőségek sorából teljességgel ezt az alternatívát sem zárhatjuk ki, továbbra is sokkal valószínűbbnek tűnik az a megoldás, miszerint a két adat – a királyné Vazul megvakíttatta, s az így trónra segített Péter a királyné fivére volt – egyszerre került be a hagyományba, a tudatosan torzító *gesta*író pedig

⁸⁷ Hasonlóan vélekedik *Váczy P.: A Vazul-hagyomány* i. m. 315–316.; *Kristó Gy.: Szent István és családja* i. m. 224–226.; *Körmendi Tamás: A Gertrúd királyné elleni merénylet a magyar gestaszerkesztésben*. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. Uő. – Thoroczkay Gábor. Bp. 2009. 201.

⁸⁸ *Simonis de Kéza Gesta* i. m. 173. (45. c.).

⁸⁹ *Váczy P.: A Vazul-hagyomány* i. m. 317.

⁹⁰ „Petri videlicet sororis suae filio, quem in Venetia genitum” – *Legendae s. Stephani* i. m. 392. (16. c.). Így tájékoztat bennünket a niederaltaichi hagyomány is, lásd *Annales Altahenses* i. m. 24. (1041. év). A Péter származását fenntartó forrásokra lásd *Váczy P.: A Vazul-hagyomány* i. m. 316.

ily módon adott Gizella tettére magyarázatot. A magyarországi ciszterciektől tájékozódó Albericus 13. század közepi világkrónikája nyomán annyit mindenestre bizonyosnak tekinthetünk, hogy a Szent István hitvesét Péter nővérének tartó vélekedés Kézai korát megelőzően jelen volt már a történeti tradícióban.⁹¹ Az V. István-kori szerkesztést – Ákos mester munkáját – kivonatoló, s a magyar história elé hun történetet szerkesztő történetírónak⁹² (vagy elődjének) az 1038-ban trónra lépő uralkodó családi viszonyaira nézve kétféle információ is a rendelkezésére állhatott, s talán az ebből fakadó zavar vezetett a *gestá*ban olvasható téves megfogalmazáshoz.

Végül a negatív királynékép még egy eleméről kell szólnom. A 6. századi burgundiai szenttel, Zsigmonddal is összekapcsolt hamis genealógiát (3.) a kutatás általában kései interpolációnak tartja:⁹³ a momentumnak valóban nem kellett feltétlenül abban a szerkesztésben jelentkeznie, amely a Vazul-merényletért Gizellát első ízben tette felelőssé. Egyetlen ellentétes vélekedésre szükséges itt reflektálnom: Váczy Péter felvetésére, aki a Johannes de Utino világkrónikájához illesztett magyar királykatalógus nyomán fogalmazta meg a sejtést, miszerint Burgundiai Vilmos – a krónikakompozíció szerint Szent Zsigmond fivére – már a *gesta* korai redakciójában is Péter atyjaként szerepelhetett.⁹⁴ Az információt tartalmazzák egyébként a Knauz-féle kései szerkesztések is. Bár utóbbiakat Hóman Bálint valóban megkísérelte a korai hagyomány rekonstruálásához felhasználni,⁹⁵ a 16. század első felében összeállított rövidebb krónikákkal kapcsolatban – amelyek ráadásul unikális adatot sem hoznak – ma már nem látja úgy a kutatás, hogy azok 11. századi forrásból táplálkoztak volna.⁹⁶ Nem feltételezhetünk hasonlót arról a magyar függelékről sem, amely a 14. századi ferences történetíró, Johannes de Utino 1344–1349 között összeállított, császár–pápa portrékkal is kiegészített biblikus históriájához csatlakozik a

⁹¹ Kristó Gy.: Szent István és családja i. m. 224.

⁹² *Uő*: Magyar historiográfia i. m. 70–77.

⁹³ *Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum II. Commentarii 1–2.* (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova 8–9.) Ed. Elemér Mályusz – Julius Kristó. Bp. 1988. (a továbbiakban: Thuróczy-kommentár) II/1. 280. A passzusban foglalt tévedésekkel kapcsolatban lásd még Képes Krónika i. m. 192., itt: 311. jegyz. (Szovák Kornél megjegyzése).

⁹⁴ Váczy P.: A Vazul-hagyomány i. m. 317–318.

⁹⁵ Hóman B.: A Szent László-kori i. m. 32.

⁹⁶ *Rokay Péter: Krónikatanulmányok.* Debrecen 1999. 129–179. A Knauz-féle szerkesztésekben olvasható honfoglalás-hagyományra lásd *Tóth Zoltán: A Hun Krónika kialakulásának kérdéséhez.* MTA KIK Kézirattár Ms 5034/1. [kézirat]; *Veszprémy László: A magyarországi hun hagyomány európai forrásai és legkorábbi kapcsolatuk.* In: AUSz AH CXXV. Szeged 2013. 25–44., itt: 41. Vö. *Csákó Judit: Bővíülhet-e a hunhagyomány a 13. századi Magyarországon?* In: Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17–19.) előadásai. Szerk. Tóber Márta – Maléth Ágnes. Szeged 2015. 277–297., itt: 285–286.

15. században is nagy népszerűségnek örvendő világkrónika néhány kéziratában.⁹⁷ Az uralkodóinkról 1000 és 1459 között feljegyzéseket tartalmazó Mátyás-kori kompendium kétségkívül tartalmaz olyan adalékot, amely valamiféle eredeti hagyomány ismeretéről árulkodik – forrásunk András, Béla és Levente atyjaként Szár László helyett helyesen Vazult nevezi meg⁹⁸ –, ám a szöveg hely nyomán aligha szükséges arra következtetnünk, hogy a kései királylista összeállítójának 11. századi kútfő állt volna a rendelkezésére.⁹⁹ A genealógiai jellegű értesülés nagyon is fennmaradhatott olyan királyjegyzékekben vagy rövidebb szerkesztésekben, amelyekben a kérdéses momentum már az újabb keletű hagyománnyal kontaminálódott. Mindezek nyomán tarthatónak ítélem azt az álláspontot, miszerint a Gizella és Péter származására vonatkozó közlés – még ha a zavaros információsról eredetéről pontosabban nehéz is volna meghatározni¹⁰⁰ – kései betoldás a 70. krónikafejezetben. A családi viszonyokra utaló fejtegetést minden bizonnyal abból a célból iktatta a szövegbe az interpolátor, hogy a *filius sororis sancti Stephani* és a *frater reginae* nem minden ellentmondástól mentes hagyományait megkísérelje egymással összekapcsolni.¹⁰¹

Sem a pozitív, sem pedig a negatív Gizella-alak esetében nem láthatjuk tehát úgy, hogy a tradíció valamennyi elemének egyszerre kellett volna a történeti tradícióban jelentkeznie. A következőkben azt vizsgálom, hogy lényegét tekintve mikor is jelenhetett meg egyik és másik hagyomány.

⁹⁷ A világkrónikára és magyar függelékére lásd *Andrea Worm*: Johannes de Utino [Giovanni Longo, da Udine, de Mortiliano]. In: EMCh I. 876–878.; *Veszprémy László*: Egy késő középkori világkrónika a Mátyás-kori historiográfiában. Johannes de Utino latin nyelvű krónikájának hazai recepciója. Századok 144. (2010) 465–484. A gazdag kézirati hagyomány kérdéséhez lásd még *Vizkelety András*: Johannes de Utino világkrónikájának szöveghagyományozása. Magyar Könyvszemle 101. (1985) 195–209.; *Radek Tünde*: Johannes de Utino „Világkrónikájának” kéziratai (14–15. század) és a német nyelvű kéziratok provenienciája. Magyar Könyvszemle 129. (2013) 1–22.

⁹⁸ Ioannis de Vtino Brevis narratio i. m. 78.

⁹⁹ A kompendium adatainak értékeléséhez lásd *Veszprémy L.*: Egy késő középkori világkrónika i. m. 470–472.

¹⁰⁰ Párhuzamára felmerült a montferrati őgrófok mondai származástörténete, lásd *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története i. m. I. 414. 155. jegyz., vagy Ortilo de Lilienfeld *Notulae*jának hasonlóképpen kusza leírása (Győztes) Adalbert osztrák őgróf (1018–1055) rokonságáról. Lásd *Chrysostomus Hanthaler*: Notulae anecdotae e chron. illustris stirpis Babenbergicae in Osterrichia dominantis. Cremsii 1742. 106–107. (1021. év); CFH III. 1753–1757., itt: 1755. (4104. sz.); *Váczy P.*: A Vazul-hagyomány i. m. 318. 41. jegyz. Bár a *Notulae*t a kutatás 18. századi hamisítványának tartja, a szakirodalom annak lehetőségét is felvetette, hogy az alsó-ausztriai ciszterci apátságban működő *falsificator*, Chrysostomus Hanthaler napjainkra elvesztett lilienfeldi kútfők adalékait is beépítette koholmányába. Lásd *Michael Tangl*: Die Fälschungen Chrysostomus Hanthalers. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 19. (1898) 1–54., itt: 31–47.; *Volker Schachennmayr*: Chrysostomus Hanthalers Briefe an die Brüder Pez. Magisterarbeit. [Handschrift 2010.] 18–19., 21–24.

¹⁰¹ *Carlile Aylmer Macartney*: Studies on the earliest Hungarian Historical Sources I–II. Archivum Europae Centro-Orientalis 4. (1938) 456–507., itt: 506.

Melyik Gizella-hagyomány az elsődleges?

Kanyarodjunk most vissza ahhoz a kérdéshez, hogy a két történetvariáns közül melyiket is kell elsődlegesnek tekintenünk. Hogy a Gizella és Péter ellentétéről beszámoló és a királynét kegyes asszonyként feltüntető tradíció állhat közelebb a történeti valósághoz, azt aligha vonja kétségbe a kutatás.¹⁰² Ennek megfelelően logikus megoldásként kínálkozhat, hogy az előbbi elbeszélést tekintsük a történet eredeti változatának: a bűnös, a Vazul-merényletben főszerepet játszó Gizella históriáját ekkor utólagos torzításként, a korábbi portré átfestéseként értelmezhetjük.¹⁰³ Feltehetjük ugyanakkor azt is, hogy a királyné negatív beállítása jelent meg elsőként a tradícióban, s utóbb kezdték el kegyes asszonyként ábrázolni azt a Gizellát, aki az egyik Árpád-házi szentnek felesége, egy másiknak pedig anyja volt. A két hagyomány egymástól függetlenül is fejlődhetett, míg végül – ahogyan azt a krónikakompozíció egymásnak ellentmondó passzusai mutatják – ötvöződött.

A vizsgálatba bevonható kútfőink segítségével mindkét hagyomány kifermődésének *terminus ante quem*-jét megadhatjuk. A pozitív Gizella-kép bizonyosan létezett már a 11. század végén, amikor a *Legenda maiort* lejegyezték – amennyiben az *Annales Altahenses maiorest* a magyar tradíció leképeződéseként fogjuk fel, úgy (legalábbis a szóbeliség szintjén) minden bizonnyal korábban is.¹⁰⁴ A negatív Gizella-kép nem adatolható ilyen korán: ennek első ránk maradt letéteményese Albericus Trium Fontium 1251 után befejezett¹⁰⁵ világkrónikája (esetleg az ennél valamivel korábban keletkezett Magyar–lengyel Krónika, amennyiben annak regényes elbeszélése a magyar *gesta* hagyományával ezen a ponton is összefügg).¹⁰⁶ Egyéb, az ármánykodó királynét megjelenítő forrásaink – bár bizonyos szövegek (Zágrábi Krónika, Esterházy-kódex krónikája) vonatkozásában unikális adataik révén felmerülhet, hogy ezek 11. századi tradícióból is őrizhetnek elemeket – később kerültek lejegyzésre.¹⁰⁷ A pozitív Gizella-kép tehát minden kétséget kizáróan egészen korai, ám az, hogy a negatív tradíció csupán 13. századi vagy későbbi

¹⁰² Bár Györffy György úgy értékelte, lehet alapja a krónikakompozícióbeli híradásnak, miszerint Gizella Péter uralomra kerülését támogatta volna, Vazul megvakíttatásáért ő is Szent Istvánt tartotta felelősnek. Lásd *Uő: Szent István és műve*. 4. kiadás. Bp. 2013. 378–379.

¹⁰³ Hasonlóan látja *Kristó Gy: Szent István és családja* i. m. 222–223.

¹⁰⁴ A forrás magyar adataival és az ezeket tartalmazó egység keletkezési idejével kapcsolatos nézeteket később foglalom össze.

¹⁰⁵ *Albrici monachi* i. m. 646. (Paul Scheffer-Boichorst előszava.)

¹⁰⁶ Ryszard Grzesik véleménye szerint az elbeszélés még András herceg halicsi királyságának idejében, vagyis 1234 előtt elkészülhetett, lásd *Uő: Kronika węgiersko-polska* i. m. 211–212. A zavaros kútfő Gizella-portrójának a magyar elbeszélő hagyománnyal mutatott összefüggésére lásd *Csáki J.: A Magyar–lengyel Krónika* i. m. 324–325.

¹⁰⁷ A forrásokra a későbbiekben még visszatérek.

kútfőkben érhető tetten, korántsem jelenti azt, hogy a hagyomány ne formálódhatott volna ki már jóval előbb.

Még egy dátumot érdemes itt megemlítenünk. Ha elfogadjuk a filológiai irodalom érvelését, úgy kell tekintenünk, hogy Heinrich von Mügelin azon adatát, miszerint Péter Gizellát a javaitól megfosztotta, eltérő szövegből – hasonló forrásból, mint amelyből a Bécsi Képes Krónika interpolációi (a Budai Krónika családjának képviselőihez képest felmutatott többletek) is származhattak – merítette, mint a Vazul-hagyományról szóló tudósítását. Az előtte fekvő *gestaszöveg*, amelyben a Péter és a királyné ellentétéről szóló megjegyzés szerepelhetett, a 12. század végén vagy a 13. század elején kerülhetett összeállításra. Ennek megfelelően az egyébként az *Annales Altahenses* adatára is rímelő tudósítás III. István, III. Béla vagy esetleg II. András korában részét képezhette a magyar elbeszélő hagyománynak.¹⁰⁸ Kizártnak kell tartanunk, hogy egy olyan elbeszélés, amely hangot adott az özvegy királyné és az új uralkodó kényes viszonyának, egyben tartalmazta volna azt a hagyományt is, amely Gizellát Péter trónra segítőjeként festette le.¹⁰⁹ (Mügelin azért vehette át mindkét híradást, mert a magyar tradícióban járatlanul mozgott: a forrásaiban olvasottakat több esetben is pontatlanul értelmezte.)¹¹⁰ Mindez azonban – ha újfent valamennyi logikai lehetőséget sorra kívánunk venni – nem zárja ki azt, hogy egyéb krónikavariánsokban ne létezett volna már ebben az időszakban is a Gizella alakját besötétítő história.

A következőkben részletesebben is meg kívánom vizsgálni, hogy a problematikához vonható szövegek nyomán mit mondhatunk el a két történetvariáns pontosabb keletkezési idejéről.

A kegyes királyné portréjának születése

Említettem fentebb, hogy a pozitív Gizella-kép korai eredetű: már Szent István király Nagyobbik Legendája (s a *Vita maior* nyomán Hartvik püspök) is a jámbor királyné alakját állítja az olvasó elé. Fel kell azonban tennünk a kérdést, hogy vajon a szent király hagiográfusai foglalták-e elsőként írásba az egyházakat kegyes ajándékokban részesítő uralkodói hitves jellemvonásait, vagy ismeretlen 11. századi krónikást kell esetleg a motívum mögött sejttenünk. A következőkben annak problematikáját járom körbe – az István-életrajzok és a korai *gesta* lehetséges szövegösszefüggéseire is kitérve –, hogy mennyiben tulajdoníthatjuk korai szerkesztőnek a 66–67. krónikafejezetek Gizellát érintő megjegyzéseit. Nem kívánok

¹⁰⁸ A kérdés irodalmát lásd a 85. jegyzetben.

¹⁰⁹ Hasonló eredményre jut *Kristó Gy.*: Szent István és családja i. m. 222–223.

¹¹⁰ *Domanovszky S.*: Mügelin Henrik i. m. 119–121.

itt állást foglalni annak tárgyában, hogy miféle *gesta*redakciókkal számolhatunk a 13. század utolsó harmadát megelőzően;¹¹¹ abban azonban egyetérteni látszik a szakirodalom, hogy a kérdéses *caputok* különböző korok interpolátorainak a működéséről látszanak árulkodni.

Összegezzük most röviden, miféle hagyományrétegek olvadhatnak egymásba azokban a fejezetekben, amelyek Szent István bajor származású feleségének nemes vonásokkal felruházott portréját is megjelenítik. A kérdéses *caputok* a székesfehérvári és az óbudai prépostságok alapításáról számolnak be. A két egyház felszerelését, illetve építtetését a krónikás az uralkodó hadjárataihoz, az erdélyi Gyulának a megelőzőleg – a 65. fejezetben – előadott leveréséhez, valamint a Keán ellen viselt háborúhoz kapcsolja. Az elbeszélés szerint az ellenfeleitől zsákmányolt kincsekből biztosított István adományokat a társaskáptalanok számára. Gizella figurája akkor lép be a történetbe, amikor férje példáját követve a királyné maga is aranykeresztekkel és edényekkel látja el az említett templomokat. A 67. fejezet végén, amikor arról olvashatunk, hogy az uralkodó a későbbiekben is rendszeresen felkereste – évente háromszor is meglátogatta – az általa alapított egyházakat, a *gesta*író újfent megjegyzi, hogy István hitvese ezen alkalmakkor selyemmel és bársonnyal újította fel a felszerelést, ha erre szükség volt.¹¹²

A Gyula elleni hadjáratról szóló leírás a szakirodalom vélekedése szerint az *Annales Altahenses* feljegyzése¹¹³ nyomán – kérdéses, hogy a tradíció alakulásának

¹¹¹ A különféle állásfoglalásokat ismerteti *Kristó Gy.*: A történeti irodalom i. m. 8–22.; *Benei Bernadett*: Krónikafolytatások a 13. század elején? Historiográfiai áttekintés. Micae mediaevales III. Fialat történelemszerek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. Gál Judit et al. Bp. 2013. (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. Tanulmányok – Konferenciák 6.) 117–131. A krónikafolytatásokra összefoglalóan lásd még *Thoroczkay Gábor*: A magyarországi legendairódalom és történetírás a 14. század közepéig. In: *Uő*: Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák. Bp. 2016. 184–208., itt: 194–199. Az egyes redakciók elkülönítésében a krónikakompozíció megfelelő szöveg-egységének nyelvészeti szempontú vizsgálata hozhat új eredményeket. Hasonló jellegű elemzésre lásd *Somogyi Szilvia*: A XIV. századi krónikakompozíció Anjou-kori folytatásának nyelvezete. A budai minorita krónika latin nyelve. Fons 18. (2001) 159–268.; *Benei Bernadett*: Egyes igeneves szerkezetek használata a magyar krónika 11–12. századi szövegegyeségeiben. In: Micae Mediaevales IV. Fialat történelemszerek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola Tanulmányok – Konferenciák 8.) Szerk. Gál Judit et al. Bp. 2015. 33–43.

¹¹² *Chronici Hungarici compositio* i. m. 314–318. (65–67. c.). A krónikafejezetekben előadott eseményekhez lásd újabban *Thoroczkay Gábor*: Megjegyzések Erdély államalapítás-kori történetéhez. Keán kiléte és egyes kapcsolódó kérdések. In: *Uő*: Ismeretlen Árpád-kor i. m. 9–28.; *Szabados György*: Szent István király ellenfeleiről. In: Ünnepi kötet Dr. Balozovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Szerk. Balogh Elemér – Homoki-Nagy Márta. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica 75.) Szeged 2013. 609–621.; *Thoroczkay Gábor*: A székesfehérvári prépostság és bazilika az Árpád-korban. In: *Uő*: Ismeretlen Árpád-kor i. m. 141–183.

¹¹³ A híradást a niederaltaichi annalista a Hildeshemi Évkönyvből (*Annales Hildesheimenses*) kölcsönözte. A szövegösszefüggést is feltűnteti Edmund L. B. ab Oefele kritikai kiadása, lásd *Annales Altahenses* i. m. 16. Vö. *Annales Hildesheimenses*. (MGH SS rer. Germ. 8.) Ed. G[eorgius] Waitz. Hannoverae 1878. 29. (1003. év).

mely pontján – szivároghatott be a krónikatörzsbe.¹¹⁴ A Keán felett aratott győzelem epizódját sorolta a kutatás a krónikakompozíció szövegének korai állományához,¹¹⁵ de megfogalmazott olyan vélekedést is, miszerint a híradás egy 12. századi átszerkesztőnek tulajdonítható.¹¹⁶ Hasonlóan problematikus az óbudai prépostság alapításáról hírt adó passzus – a medievisztika azt is erősen vitatja, hogy a társaskáptalan létrejöttét Szent Istvánhoz szükséges-e egyáltalán kötnünk¹¹⁷ –, a történész szakma leginkább olyan szerzőt látszik feltételezni, aki a *fundatio*történetet V. István kora előtt öntötte formába.¹¹⁸ A székesfehérvári királyi egyház alapításáról¹¹⁹ a krónikakompozíció a szent király legendáival összhangban ad hírt. Bár a 66. *caput* megfelelő részletében feltűnő anakronisztikus közlések miatt feltétlenül számolnunk kell kései interpolátor működésével is – a prépostság privilégiumait alighanem Ákos mester iktatta a szövegbe –, az István-életrajzok előadására is rímelő elbeszélés magját a filológiai irodalom nemegyszer sorolta a krónika korai rétegéhez.¹²⁰ A Gizellára mint kegyes királynéra történő utalások tehát – amint ezt már jeleztem – olyan szövegbe ágyazódnak, amely több *gesta*író keze nyomát is magán viselheti, és amelynek különböző rétegeit megnyugtatóan aligha lehetséges egymástól elkülöníteni.

Mindezek után felmerül, vajon levonhatunk-e bármiféle következtetést arra nézve, hogy mikor is szivároghattak be a *gesta* anyagába az egyházakat megadómanó Gyizellával kapcsolatos megjegyzések. Hangsúlyoztam korábban, hogy az István-*viták* előadása – még ha a *Legenda maior*ban (és az annak textusát követő

¹¹⁴ *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története i. m. I. 395. 88. jegyz.; *Thuróczy-kommentár* II/1. 253.; *Kristó Gy.*: Szent István és családja i. m. 208.

¹¹⁵ *Györffy György*: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. In: *Uő*: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok. (Hermész könyvek) Bp. 1988. 67–100., itt: 78–79.

¹¹⁶ Kálmán-kori átszerkesztőt feltételezett *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 337.; II. Géza-kori szerzővel számolt *Kristó Gy.*: Szent István és családja i. m. 208. A különféle álláspontokra lásd még *Thuróczy-kommentár* II/1. 255.

¹¹⁷ Péter alapítását valószínűsíti *Karácsonyi János*: Péter király és az ó-budai prépostság. *Századok* 31. (1897) 291–297.; *Kristó Gy.*: Szent István és családja i. m. 211.; *Kosztai László*: A váci püspökség alapítása. *Századok* 135. (2001) 373–385., itt: 366–367.

¹¹⁸ *Thuróczy-kommentár* II/1. 262.; *Gericz József*: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához. In: *Uő*: Egyház, állam és gondolkodás i. m. 174–184., itt: 182. Mezey László 1216 előtt működő interpolátort feltételezett, véleményét lásd *Bertényi Iván*: Beszámoló kandidátusi disszertációk vitáiról. *Századok* 94. (1960) 917–920., itt: 919. *Kristó Gyula* amellett foglalt állást, hogy a kérdéses részletet a 12. század végén foglalták írásba, lásd *Uő*: Szent István és családja i. m. 209–211.

¹¹⁹ *Kristó Gyula* elképzelhetőnek tartja, hogy a hagyomány eredetileg Gyulafehérvárra vonatkozott, s egy későbbi átszerkesztő értelmezte csupán – tévesen – Székesfehérvárra a közlést. Véleményét kifejti *Uő*: A feudális állam széttagolódása Magyarországon. Bp. 1979. 102–103.

¹²⁰ A szakirodalom korábbi nézeteit is összefoglalja *Thoroczkay Gábor*: A székesfehérvári racionálék (a XIV. századi magyar krónikaszerkesztmény 66. fejezetének kritikájához). In: *Uő*: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. (TDI könyvek 9.) Bp. 2009. 117–142., itt: 132–134., 141.

Hartvik-legendában) a székesfehérvári és az óbudai társaskáptalanok helyett a veszprémi egyház számára tett adományokról van is szó – párhuzamot mutat a krónikáéval. Amennyiben a filológiai kapcsolatot elfogadjuk, az információátvitelre két eshetőséget vázolhatunk fel.

a) Gyanakodhatnánk egyfelől arra, hogy a szent király Nagyobbik legendája a kérdéses adalékot egy korai *gestaszerkesztés*ből merítette. (Véleményem szerint az sem kizárható, hogy abban a redakcióban, amelyben a kegyes királyné alakja először bukkant fel, egyetlen megjegyzés szerepelt csupán az aranykereszteket és edényeket adományozó Gizelláról, s ennek mintájára toldották be utóbb a két további említést.)

b) Felmerül lehetőségként az is, hogy a *Legenda maiort* vagy a Hartvik-féle szöveget kiaknázó krónikás iktatta be a királynéportrét a *gestába*: az átvételre sor kerülhetett akár Könyves Kálmán korában, akár később.

Talán közelebb kerülhetünk a javasolt megoldások valamelyikéhez, ha áttekintjük, hogyan vélekedett a középkorkutatás az István-legendák és a *gestaszerkesztmény* összefüggéseiről.¹²¹

1.) A humanista Petrus Ransanus *Epithoma rerum Hungarorum*ának (A magyarok történetének rövid foglalata) IX. indexe nyomán előbb Tóth Zoltán, majd Veszprémy László fogalmazta meg a sejtést, hogy a *Legenda maior* (valamint a Hartvik-legendá) és a Ransanus-féle Szent István-portré közös forrását egy napjainkra elveszett uralkodóéletrajzban kellene keresnünk.¹²² Hasonló megállapítást tett Gerics József, aki a *Legenda minor* Koppány leveréséről szóló tudósítását és a 41. krónikafejezet azonos tárgyú beszámolóját eredeztette egy archaikus István-*vitából*.¹²³ Felmerült ugyanakkor a szakirodalomban olyan álláspont is, amely a hipotetikus István-legendá helyett korai *gestaszerkesztést* vélt a hagiográfiai munkák István-hagyománya mögött körvonalazódnak. Ugyancsak Gerics figyelt fel

¹²¹ A *Legenda maior* és a Hartvik-legendá historiográfiáját részletesen áttekinti Körmendi Tamás: Szent István király Nagyobb legendájának nyelvzete. Fons 10. (2003) 65–118., itt: 66–80.; Thoroczky Gábor: A Hartvik-legendá a XIX–XX. század történetírásában. Fons 10. (2003) 21–64.

¹²² *Petrus Ransanus: Epithoma rerum Hungarorum id est annalum omnim temporum liber primus et sexagesimus*. Ed. Petrus Kulcsár. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aecvorum) Bp. 1977. 98–106.; Tóth Zoltán: Szent István legrégebb életirata nyomán 1. Mátyás Flórián Ranzanus-problémája. Századok 81. (1947) 23–94.; Uő: Szent István legrégebb életirata nyomán 2. A Szent Istvánra vonatkozó időadatok és a Szent Jobb tanúsága. Századok 123. (1989) 241–272.; Veszprémy László: Ransanus krónikájá Géza–Szt. István fejezetének forrásproblémája. Magyar Könyvszemle 106. (1990) 99–112. A tézisek kritikájára lásd Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. (Irodalomtörténeti könyvtár 20.) Bp. 1967. 623–640.; Kulcsár Péter: Ransanus Szent István-életrajzához. Magyar Könyvszemle 107. (1991) 307–315.

¹²³ Gerics J.: Legkorábbi gesta szerkesztéseink i. m. 7–19. Az álláspontot vitatja Csóka J. L.: A latin nyelvű történeti irodalom i. m. 640–646. Arra, hogy a vita korántsem jutott nyugvópontá, lásd Zsoldos Attila: Elveszett források, paraszt urak és Ottó herceg. Somogy (és Zala) megye korai történetének ismeretéhez. Századok 142. (2008) 490–497., itt: 492–493.

arra a párhuzamra, amely II. Konrád 1030. évi vereségének a *Legenda maior*ban olvasható leírása¹²⁴ és az 1051. évi német hadjárat krónikakompozícióbeli előadása¹²⁵ között mutatkozik. A szövegösszefüggés nyomán arra a következtetésre jutott, hogy a hagiográfus előtt alighanem a III. Henrik vértesi kudarcát elbeszélő *gestafejezet* feküdt, amikor a húsztendővel korábbi eseményekről beszámolt.¹²⁶

Jelen kérdésfeltevés szempontjából külön is figyelmet érdemel Kristó Gyula hipotézise. Szent István családjáról szóló, már többször is idézett dolgozatában a szegedi középkorkutató úgy látta, hogy a 66–67. krónikafejezetek azon részletei, amelyek a legendákkal áthallásokat mutatnak, korai lejegyzésű történeti munkáról árulkodhatnak. A krónikakompozíció 63. fejezetében a *gesta*író – ráterve államalapító királyunk uralkodására – így nyilatkozik: „Hogy tehát ne tárgyaljunk már tárgyalat dolgokat, s ne adjunk elő már előadottakat, hogy hány és mily nagy erénytől tündökölt, s hogy mennyire buzgó volt az Isten szolgálatában Krisztus szent hitvallója, Imre herceg, ennek megírását elhagytuk. [...] Mi inkább röviden és összegezve azokat a dolgokat szándékozunk megírni, amit más írók elhagytak.”¹²⁷ A részlet nyomán Kristó úgy vélekedett, az István regnálásáról szóló fejezeteket az *Imre-vita* lejegyzése¹²⁸ után működő átszerkesztő a legenda-szövegek felhasználása nélkül – vagyis elsősorban a korábbi *gesta*redakció anyagára támaszkodva – igyekezhetett összeállítani: a szentéletrajzokra rímelő momentumok már ebben a régi szövegben is szerepelhettek.¹²⁹ A krónikacapatok és az István-legendák rokon elemei – vihetjük tovább Kristó elképzelését – oly módon is magyarázatukat nyerhetik, ha azt feltételezzük, hogy a hagiográfiai irodalom merített a *gesta* korai variánsából.

A hipotézisnél érdemes egy pillanatra elidőznünk. Elgondolkodtató lehet, hogy a Gizelláról is szót ejtő krónikafejezetekben akad olyan momentum – nevezetesen a székesfehérvári társaskáptalan alapítása –, amely a Nagobbik legenda (és a Hartvik-féle legenda) mellett a Kisebbik legendában is szerepel.¹³⁰ Hasonló a

¹²⁴ *Legendae s. Stephani* i. m. 389–390. (*Legenda maior*, 14. c.).

¹²⁵ *Chronici Hungarici compositio* i. m. 347–349. (90. c.).

¹²⁶ *Gerics J.*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink i. m. 19–22. Az állásponttal kapcsolatban lásd *Thoroczkay Gábor*: A magyar krónikairodalom kezdeteiről. In: *Ismeretlen Árpád-kor* i. m. 103–114., itt: 105.

¹²⁷ *Képes Krónika* i. m. 40–41. (63. c.) (Bollók János fordítása.) „Ut ergo acta ne agamus et exposita ne exposamus, quot et quantis virtutibus floruerit, et quam fervens in Dei servitio sanctus confessor Chisti Emericus dux fuerit, scribere supersedimus. [...] Nos enim ea potius, que ab aliis scriptoribus praetermissa sunt, breviter ac summatim scribere intendimus” – *Chronici Hungarici compositio* i. m. 312. (63. c.).

¹²⁸ Keletkezését 1109–1116 közé helyezhetjük. Lásd *Szovák K. – Veszprémy L.*: *Krónikák, legendák, intelmek* i. m. 777. (A vonatkozó rész Szovák Kornél munkája.)

¹²⁹ *Kristó Gy.*: *Szent István és családja* i. m. 196–201.

¹³⁰ *Legendae s. Stephani* i. m. 385–386. (*Legenda maior*, 10. c.), 396. (*Legenda minor*, 4. c.), 417–418. (*Legenda Hartviciana*, 12. c.); *Chronici Hungarici compositio* i. m. 316. (66. c.).

helyzet a Somogy ura felett győzelmet arató Szent István már említett historiájával: Koppány vereségéről nem csupán a krónikakompozíció két *caputja* (41. és 64. fejezet) tájékoztat, de szerepelteti az eseményt a három *vita* is.¹³¹ (A szakirodalom a két krónikafejezet közül az *advenakatalógus*ba ágyazott első történetvariánst eredeztette – mint azt fentebb is jeleztem – korai hagyományból.) Miféle kapcsolatot feltételezhetünk mármost az egyazon történelemről beszámoló tudósítások között? Hogyan láthatjuk a bővebb és a rövidebb szövegezésű István-*vita* kapcsolatát?

a) A *Legenda minor* írója prólogusában jelzi, hogy művét az akkorra már elkészült bővebb István-életrajz alternatívájául szánja („bár forgathatók ugyanezen tárgy hiteles első szövegét, olvassátok mégis ezt a rövidebbet”).¹³² A hagiográfus – még ha a korábban összeállított munkából nem is emelt át részleteket – minden kétséget kizáróan ismerte tehát a Nagyobbik legendát, így akár arra is gyanakodhatnánk, hogy az elbeszélés egy-egy fontosabb elemét a későbbi *auctor* szükségesnek ítélte megtartani. A teóriának ellentmondani látszik azonban, hogy a Koppány-lázadás kapcsán éppen a Kisebbik legenda őrizte meg a részletesebb hagyományt.

b) A rövidebb szentéletrajz maga is hangsúlyozza információinak szóbeli eredetét: „A felette szent István hitvallónak, vagyis Pannónia híres királyának életét és cselekedeteit, miként az akkori idők tanúinak hiteles és igazmondó elbeszélésből meghallottuk, úgy érezzük, az utókorra hagyományozni méltó és tisztelendő feladat.”¹³³ Nagyon is elképzelhető, hogy a Kisebbik és a Nagyobbik legenda szerzői (vagy az eseményekről a 41. *caput* tanúságával egyező módon hírt adó korai *gestáíró*) a 11. század utolsó harmadában hallomásból szerzett értesülések alapján is dolgozhattak: mindez magyarázatul szolgálhat az István-életrajzok egyező momentumaira.¹³⁴

c) Kézenfekvő megoldásként adódhat végezetül az is, hogy a bővebb és a rövidebb szövegezésű szentéletrajz – a *Legenda minor* szóbeli információkat sejtető közlése akár retorikai fordulat is lehet – ugyanazon írott forrás ismeretéről árulkodik. Varjú Elemér

¹³¹ *Legendae s. Stephani* i. m. 381–382. (*Legenda maior*, 6. c.), 395. (*Legenda minor*, 3. c.), 408–409. (*Legenda Hartviciana*, 6. c.); *Chronici Hungarici compositio* i. m. 297. (41. c.), 312–314. (64. c.).

¹³² Szent István király legendái i. m. 12. (Kurcz Ágnes fordítása.) „Ergo licet autenticas librorum scripturas revolvatis, tamen hoc breviora legite” – *Legendae s. Stephani* i. m. 393–394. (*Legenda minor*, 1. c.).

¹³³ Szent István király legendái i. m. 11. (Kurcz Ágnes fordítása.) „Sanctissimi confessoris Stephani, regis incliti videlicet Pannoniorum vitam actusque, sicut fideli et veraci relatione tunc temporis viventium accepimus, dignum et honorificum duximus posteritati transmittere” – *Legendae s. Stephani* i. m. 393. (*Legenda minor*, 1. c.).

¹³⁴ Szóbeli tradíciót valószínűsít *Csóka J. L.*: A latin nyelvű történeti irodalom i. m. 644. Györffy György a történeti emlékezet 70 évre terjedő határával számol, lásd *Uő*: A magyar egyházszerzés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. *A Magyar Tudományos Akadémia Történeti és Filozófiai Osztályának Közleményei* 18. (1969) 2–3. sz. 199–225., itt: 222–225.

1077 és 1083 közé,¹³⁵ míg Kristó Gyula a szentté avatást követő időszakra helyezte a *Legenda maior* keletkezését.¹³⁶ Egy olyan *gestával* (esetleg *legendával*) kellene tehát számolnunk, amely ezt az időszakot megelőzően került lejegyzésre¹³⁷ (az elveszett István-legenda egykori létét azonban nem sikerült a szakirodalomnak igazolnia).¹³⁸

Míg annak motívumát, hogy István a császár hűgával lépett házasságra, mindhárom legenda tartalmazza, addig az egyház számára ajándékokat juttató Gizelláról csupán a *Legenda maior* és Hartvik püspök emlékeznek meg. Utóbbi tradíció köszön vissza a krónikakompozícióban is. Ha elfogadjuk, hogy a 66–67. fejezetben a *viták* alapjául is szolgáló őskrónika nyomait lelhetjük fel, joggal feltelezhetjük, hogy a kegyes királyné portréja is az egykori *gestaszöveg* részét képezte. Nem tartom kizártnak, hogy ebben a hipotetikus szerkesztésben a királyné német származásának hagyománya is szerepelt: a krónikából kölcsönözhetette az adatot mind a Kisebbik, mind a Nagyobbik Legenda.

2.) Annak teóriája, hogy a Hartvik püspök tollán szövegezett *vitát* valamely későbbi krónikás is felhasználta, ugyancsak több ízben felmerült a szakirodalomban. Nem csupán az óbudai prépostság alapításának a legenda hatását mutató krónikakompozícióbeli leírását értékelte a medievisztika utólagos betoldásként,¹³⁹ de hasonló vélekedést fogalmazott meg az Istvánnak a Koppány feletti győzelmét bemutató 64. krónikafejezet kapcsán is.¹⁴⁰ Utóbbi elméletek mutatják: korántsem utasíthatjuk el annak lehetőségét, hogy a királynékép, amely az 1083. évi szentté avatások táján tűnt fel a szentéletrajzokban, utóbb vált csupán

¹³⁵ *Varjú Elemér*: *Legendae sancti regis Stephani*. Szent István király legendái. Bp. 1928. 83–89.

¹³⁶ *Kristó Gyula*: A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatához. In: *Uő*: Írások Szent Istvánról i. m. 175–194., különösen: 185.

¹³⁷ Kálmán-kori *ösgestával* számolt *Győrffy György*: A magyar egyházszerzés i. m. 224. 130. jegyz.; *Kristó Gy.*: A történeti irodalom i. m. 17.; *Uő*: Magyar historiográfia i. m. 30–36., és hasonló vélekedést fogalmaz meg *Thoroczkay G.*: A magyar krónikairodalom i. m. 110. Szent László-kori őskrónikát valószínűsít újabban *Körömdi Tamás*: Szent László horvátországi háborújáról. Az 1091. évi hadjárat történetének forráskritikai vizsgálata. *Századok* 149. (2015) 443–478., itt: 452. 31. jegyz.

¹³⁸ Az István-legendák korai – elveszett – variánsának teóriájával kapcsolatban lásd *Mikó G.*: Élt-e valaha i. m., különösen: 2–3., 9., 16–17. A tanulmányban vizsgált kései szerkesztés: az Esterházy-kódex krónikája – Jakob Unrest *Ungarische Chronik*ájához és Laskai Osvát LXXVI. *sermőj*ájához hasonlóan – szerepelteti Szent István Ottó nevű fiát. Az adatot, amely egyéb kútfőinkben nem lelhető fel, Mikó Gábor vélekedése szerint nem a hipotetikus ősgenda tarthatta fenn, az előttünk is ismert késő középkori elbeszélések egy 14. századi krónikából emelheték át az információt. A korai István-*vita* kérdéséhez lásd még *Kertész Balázs*: Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen magyarországi forrásairól. Feltételezett elbeszélő művek használatának problémája. *Századok* 142. (2008) 474–490., itt: 480. Vö. *Zsoldos Attila*: Somogy megye korai történetének forrásairól. *Turul* 74. (2001) 44–50., itt: 46.; *Uő*: *Elveszett források, paraszt urak* i. m. 490–492. A kérdéstről összefoglalóan lásd *Thoroczkay Gábor*: Szent István legendái. In: *Uő*: *Ismeretlen Árpád-kor* i. m. 90–102., itt: 100–102.; *Uő*: *Szent István legendái a 19–20. századi tudományos kutatások fényében*. In: *Ernst-kódex (OSZK, Cod. Lat. 431)*. Tanulmánykötet. Szerk. Déri Balázs. Bp.–Pannonhalma 2016. 51–82., itt: 69–71.

¹³⁹ *Gerics J.*: Krónikáink szerepe i. m. 182.

¹⁴⁰ II. Géza-kori szerkesztőt vélelmez *Kristó Gy.*: Szent István és családja i. m. 207–208.

a *gestatörzs* részévé. A betoldásokat ebben az esetben olyan krónikásnak kell tulajdonítanunk, aki a legendák szellemében formálta át az uralkodópár portréját. Működését helyezhetjük úgy a közvetlenül a Hartvik-legenda születését követő periódusra, mint a jóval későbbi időkre.

3.) Kristó, aki maga nem számolt a Kálmán kora előtt keletkezett *gestaszerkesztéssel*, nem fejtette ki pontosan, hogy a 66–67. krónikafejezetek és a legendák áthallásai nyomán miféle kapcsolatot is vélelmezett a korai *gestaredakció* és a szentéletrajzok között.¹⁴¹ Mivel kifejezetten a Hartvik-legenda – s nem pedig a *Legenda maior* – összeállítása¹⁴² elé helyezte a kérdéses szerkesztés keletkezését (számomra nem egészen világos, miféle megfontolás alapján), aligha számolt olyan elveszett forrással, amelyet a *viták* is alapul vehettek volna. Sokkal inkább gondolhatott arra, hogy a szentté avatások és a Kálmán-kori irodalmi reneszánsz miliójében a krónikás – lényegében a *vitáktól* függetlenül (esetleg a korábban elkészült Nagyobbik legenda hatására) – a hagiográfusokéhoz igen hasonló portrét rajzolt az uralkodópárról. Hozzátehetjük, hogy az egyezésekre talán a közös szóbeli hagyomány is magyarázatul szolgálhat.

Szemlénk végére érve aligha foglalhatunk tehát egyértelműen állást abban a kérdésben, hogy mikor is kerülhetett be a *gestába* a kegyes királyné portréja. Akárhogyan kell is látnunk a vonatkozó krónikafejezetek és a legendák kapcsolatát, magam igen logikusnak ítélem a feltevést, hogy az István-*viták* lejegyzésének idejében – a hagiográfiai irodalommal összhangban – a krónika is Gizella jámborságáról adott hírt. Mint láthattuk, lehetőségként az is felmerülhet, hogy az egyházak számára adományokat tevő uralkodói hitves portréját egy, a legendákat is megelőző korai *gestaszöveg*ből kell eredeztetnünk. Mivel azonban a Szent István regnálását tárgyaló *caputok* gyaníthatóan több átdolgozáson mentek keresztül, míg végleges formájukat elnyerték, nem zárhatjuk ki annak eshetőségét, hogy az adományokat tevő Gizellával kapcsolatos megjegyzéseket olyan kései szerkesztő iktatta a szövegbe, aki a Hartvik-legendára támaszkodva igyekezett az uralkodópár korábbi rajzát finomítani.

A sötét tónusú Gizella-portré kialakulása

Vizsgálódásunkat azzal a történetvariánssal folytatjuk, amely Vazul megvakíttatásáért Gizella királynéra hárította a felelősséget. Mikor jelenhetett meg ez a tradíció? A szakirodalomnak a kérdésre adott válaszait Kristó Gyula maga is áttekintette: míg egyesek a 11. századra, addig mások a 12. vagy a 13. századra tették

¹⁴¹ Kristó Gy.: Szent István és családja i. m. 196–201.

¹⁴² Thoroczkay Gábor szerint legvalószínűbben 1097–1099 között (esetleg a 12. század első éveiben) kerülhetett sor a legenda összeállítására, lásd *Uő: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez*. In: *Uő: Írások az Árpád-korról* i. m. 67–87., különösen: 87.

az elbeszélés azon változatának kialakulását, amelyben a nyitrai történésekért István helyett a Péter nővérének mondott Gizellát terhelte a felelősség.¹⁴³ Azok, akik meg is okolták vélekedésüket, kétféle módon: filológiai és logikai bizonyítékokkal próbálták meg érvelésüket alátámasztani.

Amennyiben filológiai nézőpontból vizsgáljuk a kérdést, Albericus Trium Fontium krónikáját kell kiindulási pontnak tekintenünk: a negatív Gizella-hagyományt ez a kútfő már egyértelműen tartalmazza. Egyesek éppen azért keltezték a 11. századra – Szent László korára – a tradíció kiformalódását, mivel Hóman Bálint tanulmánya nyomán sokáig elterjedt volt a medievisztikában az a nézet, miszerint a trois-fontaines-i szerzetes az *ösgesta* somogyvári *continuatiójá*ból meríthette korai adatait.¹⁴⁴ Hómannak a francia kútfővel kapcsolatos teóriáját joggal cáfolta Latzkovits László, aki már 1934-ben rámutatott: a champagne-i világkrónika mögött felesleges írott szöveget látunk.¹⁴⁵ A történetírót ciszterci rendtársai tájékoztathatták, s ennek megfelelően szóbeli információkkal dolgozhatott (még ha azt sejtethjük is, hogy a korai magyar história vonatkozásában olyan adatok jutottak el hozzá, amelyek írott tradíciókban is szerepeltek).¹⁴⁶ Kristónak a 13. századi keletkezés melletti érvelésébe belép még egy filológiai argumentum: Mügelin híradása nyomán a szegedi történész úgy vélte, hogy egy, a 12–13. század fordulóján készült szerkesztésnél – utaltam már arra, hogy a német nyelvű krónika ebben a korban lejegyzett *gestá*ból meríthette a Péter és Gizella elentétére utalt sort – későbbi redakcióban tűnhetett fel elsőként a hagyomány.¹⁴⁷

Ezek után kell áttérnünk azokra az argumentumokra, amelyeket az ímént logikai érveknek neveztem. Annak a kérdésnek a megválaszolásában, hogy mikor is keletkezhetett a sötét ecsetvonásokkal megfestett királynéportré, talán segíthet, ha megkísérlünk magyarázatot találni arra, miért láthatta a krónikás szükségét, hogy a történeti valóságot elferdítve bűnökként állítsa be Gizellát.

Kezdjük azzal az eshetőséggel, hogy az ábrázolás kései hagyomány. Ha az átdolgozásra a 12. század folyamán vagy a 13. században került sor, akkor adódik a feltételezés: a régen élt királyné históriájának megmásítása révén nem csupán Szent István kezét kívánta a krónikás a vértől tisztára mosni (ha csupán ez lett volna célja, elég lett volna Budát vagy Seböst felelőssé tennie), de saját korát is igyekezett valamilyen módon a múltbéli történetbe belevetíteni. Az ármánykodó Gizella portréja mögött ennek megfelelően olyan királynét kell keresnünk, akit

¹⁴³ Kristó Gy.: Szent István és családja i. m. 200–201.

¹⁴⁴ Hóman B.: A Szent László-kori i. m. 5–32. Az *ösgestával* kapcsolatos elképzelést elfogadja Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Bp. 1993. 5.

¹⁴⁵ Latzkovits L.: Alberik világkrónikájának i. m. 88–89.

¹⁴⁶ Csáky J.: Néhány megjegyzés Albericus i. m. 519–522.

¹⁴⁷ Kristó Gy.: Szent István és családja i. m. 212–213.

Magyarországon nem kedveltek. Ilyennek látta Kristó az 1213-ben meggyilkolt Gertrúdot.¹⁴⁸ Az, hogy II. András hitvesének története mely ponton mutat párhuzamokat a krónikakompozíció Gizella-históriájával, és mennyiben tér el attól, azt a bevezetőben már érintettem. Amennyiben Gizella ábrázolása mögött nem a „meráni asszony”-t próbáljuk fellelni, hanem valamely más 12. századi királynét – esetleg II. Béla hitvesét, az aradi véres események nyomán is elhíresült Ilonát¹⁴⁹ vagy II. Géza feleségét, a fiainak a trónért folytatott küzdelmébe beavatkozó Eufrozínát¹⁵⁰ –, hasonlóan gyenge lábakon állónak érezhetjük érvelésünket, mint a Gertrúd–Gizella-azonosítás esetében.

Elgondolkodtatónak bizonyulhat ezen a ponton Csóka J. Lajos felvetése. A benccs filológus szerint a 69–70. krónikafejezetek előadását Álmos és fia, a későbbi II. (Vak) Béla Könyves Kálmántól való megvakíttatásának históriája is ihlethette.¹⁵¹ Egy II. István-kori *gestáiró*¹⁵² számára aligha lett volna tanácsos, hogy a trónon ülő uralkodó atyjának kegyetlenségét saját korában különösebben hangoztassa, és a bátyjával szembeszegülő s végül az uralkodásra alkalmatlanná tett Álmos sorsa kétségtelen hasonlóságot mutat Vazulével. Ha azonban a krónikás a közelmúlt történéseit – mivel Kálmán bűnösségét nem mondhatta ki – múltbéli históriába ágyazva kívánta volna előadni, nem lett volna szüksége arra, hogy az eredetileg a szent királyt a Vazul-merényletért felelősnek tartó tradíciót módosítsa, és a véres cselekedet ódiúmát Gizellára hárítsa. Egy ilyesfajta eljárás egyetlen elfogadható magyarázataként azt tudnám tehát elképzelni, hogy az udvari történetíró célja a korábbi elbeszélés megmásításával éppen az volt, hogy azt sugallja: Kálmán cselekedetéért is más személy a felelős. Utóbbi esetben arra kellene gyanakodnunk, hogy a fondorlatos Gizella portréjához Eufémia, a könyves király eltaszított második felesége¹⁵³ szolgáltatott valamiféle mintát. Az elűzött hitves története az idegenből jött fivérért a trónra segítő Gizella históriájával nem mutat azonban semmiféle rokonságot: Álmos és Béla megvakíttatása idején a kijevi nagyfejedelem házasságtöréssel megvádolt leánya nem lehetett már Magyarországon.

¹⁴⁸ Uo. 223–226.

¹⁴⁹ *Chronici Hungarici compositio* i. m. 446–447.

¹⁵⁰ A III. Bélával szemben az uralkodó öccsét, Gézát támogató anyakirályné barancsi fogságára és görögországi száműzetésére lásd *Annales Posenienses*. Ed. Emericus Madzsar. In: SRH I. 119–127., itt: 127. (tévesen az 1186. és az 1187. évnél). Eufrozina szerepét ismerteti *Wertner Mór*: *Az Árpádok családi története*. Nagybecskerek (Történeti nép- és földrajzi könyvtár 51.) 1892. 313.; *Pauler Gy.*: *A magyar nemzet története* i. m. I. 322–323.; *Zsoldos Attila*: *Az Árpádok és asszonyaik*. A királynéi intézmény az Árpádok korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) Bp. 2005. 126., 188.

¹⁵¹ *Csóka J. L.*: *A latin nyelvű történeti irodalom* i. m. 417.

¹⁵² *Gerics J.*: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink* i. m. 101.; *Kristó Gy.*: *Magyar historiográfia* i. m. 36–37.

¹⁵³ *Wertner M.*: *Az Árpádok családi története* i. m. 222–225.; *Pauler Gy.*: *A magyar nemzet története* i. m. I. 222–223.; *Zsoldos A.*: *Az Árpádok és asszonyaik* i. m. 13., 187.

Ha a fent előadottakkal szemben azt feltételezzük, hogy a vizsgált Gizella-tradíció 11. századi eredetű, akkor nem kell olyan események után kutatnunk, amelyeket a krónikás a múltba kívánt volna visszavetíteni. Míg a 12–13. század fordulóján a királyné alakja aligha foglalkoztathatta a közvéleményt, addig a 11. század második felében, amikor a Vazul-ági királyok uralkodtak, nagyon is súlya lehetett annak, ami Szent István uralkodásának végén történt. Milyen célzattal írhatták át ekkor a Vazul-történetet? Mi okból háríthatta a Vazultól származó királyok krónikása István bűnét az uralkodó hitvesére?

1.) A történetíró tisztára akarhatta egyrészt mosni a vértől Szent István kezét: lényeges kérdés lehetett ez rögtön az 1083. évi kanonizáció körüli időkben, Szent László vagy Kálmán uralkodása alatt. Ezzel a magyarázattal számolva azonban nem látom be, hogy miért éppen a szentéletűként megjeleníteni kívánt uralkodó hitvese, a legendák kegyes Gizellája, Imre herceg anyja lett a történet bűnbakja, hiszen Buda vagy Sebős is lehetett volna a felelős. Kérdésesnek ítélem azt is, hogy az az István, akiről az 1083 táján íródott Nagyobbik legenda sem hallgatta el, hogy a lázadó Koppányt legyőzte, valóban felmentésre szorult-e annak cselekedete alól, hogy az ellene szervezkedő rokonát – ha a *Legenda minor* konspiráló előke-lőinek epizódját valóban összekapcsolhatjuk Vazul történetével –¹⁵⁴ az uralkodás-
ra alkalmatlanná tette. Meg kell továbbá jegyeznem, hogy az államalapító király nevének tisztázása nem csupán a 11–12. század fordulóján lehetett aktuális, de az Árpád-kor későbbi szakaszában is. Egy, az I. László 1192. évi szentté avatása táján működő krónikásnak is szemet szúrhatott, hogy a korai tradíciót tükröző elbeszélésben István felel Vazulnak az uralkodásra való alkalmatlanná tételéért: igekezett tehát a királyt a bűnös cselekedet súlya alól felmenteni.¹⁵⁵

2.) A (feltételezett) történeti valóság elferdítésének hihetőbb magyarázatát lehetjük abban, hogy a krónikás a Vazul-ági királyok hatalmát kívánhatta oly módon legitimálni, hogy úgy állította be, mintha István maga is nagybátyjának fiát kívánta volna halála után a trónon látni.¹⁵⁶ Ezért volt szükség arra, hogy a krónikában Vazul mindössze ifjonti bűnei miatt raboskodjék Nyitrán, és az idősebb uralkodó – igen keseregvén rokona megvakíttatásán – a hercegeket maga ösztönözze arra, hogy életüket az országot elhagyva menteni igekezzenek. Hogy az elbeszélés ily módon történő módosítása nagyon is aktuális lehetett a 11. század második felében, amikor Vazul fiai és unokái foglalták el a Magyar Királyság

¹⁵⁴ Legendae s. Stephani i. m. 399. (Legenda minor, 7. c.); *Váczy P.*: A Vazul-hagyomány i. m. 311–312.

¹⁵⁵ Kristó Gyula úgy látta, két lépésben alakult ki a krónikakompozícióban ma olvasható tradíció: egy 12. század végi – 13. század eleji historikus Budára hárította a felelősséget, hogy azután egy következő történetíró a királynét tüntesse fel mint az események háttérbeli mozgatóját. Lásd *Uő.*: Szent István és családja i. m. 216., 218–219.

¹⁵⁶ *Váczy P.*: A Vazul-hagyomány i. m. 310–311.; *Kristó Gy.*: Szent István és családja i. m. 219.

trónját, ahhoz kétség nem fér: erre alapozza érvelését Zsoldos Attila is, amikor úgy foglal állást, hogy a Gizellát befeketítő hagyomány az államalapítást követő évszázad termékének – s nem holmi 13. századi átszerkesztő invenciójának – kell tartanunk.¹⁵⁷ A királyné krónikabéli motivációja – a magát idegenekkel körülvevő Péter támogatása – ugyancsak megfelelhet a velencei dózse fiának uralmát nem éppen sikertörténetként értékelő Vazul-ági királyok szemléletének.

Még egy kérdés tisztázása tartozik szorosán ide: meg kell néznünk, hogyan kapcsolódik a fentebb bemutatott tradícióhoz – amelyben Gizella Vazul megvakíttatása révén juttatja Pétert hatalomhoz, Buda és Sebös pedig a bűnsegédei – a 69. és a 87. krónikafejezetek azon közlése, amely a hercegeket Vazul helyett Szár Lászlótól származtatja.¹⁵⁸ Bár a Zágrábi Krónika szövege jelzi: a tradíció eredetileg Szár László egy Bonuzló nevű fiát ismerte,¹⁵⁹ az elbeszélő hagyomány fejlődésének egy adott pontján mégis Vazul magának rutén feleséget vevő öccse lett a hercegek apjává. Azt, hogy az eredetinek tekinthető hagyomány – amelyről az *Annales Altahenses*¹⁶⁰ Vazul nevének említése nélkül is árulkodik – a történet új variánsa mellett is továbbélt, nem csupán a tradíciót fenntartó kései szövegek (a már említett Zágrábi Krónika mellett Gellért nagyobbik legendája,¹⁶¹ valamint Johannes de Utino világhronikájának magyar függeléke)¹⁶² jelzik, de utal rá – a korábbi hagyományt hamisként állítva be – maga a krónikakompozíció is.¹⁶³

Kérdéses mármost, mikor és miért került be szövegeinkbe az elsőként Anonymusnál tetten érhető¹⁶⁴ – s utóbb Kézainál¹⁶⁵ is jelentkező – fals tradíció. Hozzá tartozik-e vajon ez a momentum ahhoz a históriához, amely Péter trónra kerülésében Gizellának juttatja a főszerepet? A kutatás mindeddig úgy látta, Vazul nevének Szár Lászlóval való felcserélése nem feltétlenül a hagyomány alakulásának azon a pontján történt, amikor az ármánykodó királyné portréja megszületett. Ez már csupán azért is logikus feltevés, mivel némileg eltérő indokból

¹⁵⁷ Zsoldos A.: Gertrúd és a királynéi intézmény i. m. 23.

¹⁵⁸ „Convocatis autem filiis Calvi Ladizlai patruí sui, scilicet Andrea, Beela et Leuenta, consuluit eis, ut quanto citius possent, fugerent [...]” – *Chronici Hungarici compositio* i. m. 321. (69. c.). „Tradunt quidam istos tres fratres filios fuisse Vazul ducis ex quadam puella de genere Tatun et non de vero thoro ortos esse, et ob hanc coniunctionem illos de Tatun nobilitatem accepisse. Falsum pro certo est et pessime enarratum. Absque hoc namque sunt nobiles, quia isti filii sunt Calvi Ladizlai, qui uxorem de Ruthenia dicitur accepisse, et qua tres isti fratres generantur” – *Chronici Hungarici compositio* i. m. 344. (87. c.).

¹⁵⁹ *Chronicon Zagradiense* i. m. 206. (1. c.).

¹⁶⁰ *Annales Altahenses* i. m. 24.

¹⁶¹ *Legenda S. Gerhardi episcopi* i. m. 501.

¹⁶² *Brevis narratio* i. m. 78.

¹⁶³ *Chronici Hungarici compositio* i. m. 344. (87. c.).

¹⁶⁴ P. magistri, qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum* i. m. 55.

¹⁶⁵ *Simonis de Kéza Gesta* i. m. 173.

kerülhetett sor egyik és másik torzításra.¹⁶⁶ Hóman Bálint – aki azt valószínűsítette, hogy a genealógiai hamisítás kiötlőjének Anonymust kell tekintenünk – úgy látta, a *gestáirót* az a cél vezérelhette, hogy előkelő anyától, egy rutén hercegnőtől származtassa az Árpád-házi királyokat.¹⁶⁷ A kutatásban felmerült olyan nézet is, amely szerint a részlet azért kerülhetett be a *gestába*, mert a magyar uralkodók aligha kívánták magukat István nagybátyjának és egy Tátony-nembéli leánynak a konkubinátusából eredeztetni. Váczy Péter olyan történelmi periódust keresett a Szár László-tradíció születése számára, amikor királyi vérből származó törvénytelen gyermek lépett fel trónigénnyel. Erre annak a Borisznak az esete szolgáltatott példát, akit Kálmán nem ismert el fiának.¹⁶⁸ Kristó is elfogadta azt a magyarázatot, miszerint az Álmos-ági királyok idejében szükség lehetett annak hangoztatására, hogy a törvénytelen frigyből való utódnak nincs joga a koronához: ezért kellett – vélhetőleg II. Géza korában – a konkubinátusban élő Vazul a rutén hercegnővel házasságra lépő Szár Lászlóval felcserélni.¹⁶⁹ Berkovits Ilona vetette fel lehetőségként – azt sejtve, hogy az eredeti hagyomány módosítására az I. László kanonizációja utáni időkben kerülhetett sor –, hogy a torzítást az indokolhatta, hogy a frissen szentté avatott uralkodó nagyatyjaként nem kívánták azt a pogány Vazult megjelölni, akinek személye az egyház szemében alighanem szálka lehetett.¹⁷⁰

Hogy a korántsem problémamentes magyarázatok mennyiben állhatják meg a helyüket, azt nem tartom szükségesnek ezen a helyen vizsgálni. Egyedül azt kell hangsúlyoznom, hogy – mivel a Szár László-tradíció és Vazul megvakíttatásának meséje egymástól független hagyománynak látszik –, előbbi első jelentkezésének feltételezhető időpontja elvileg nem befolyásolja azt, hogy mikorra is kell a negatív Gizella-kép kialakulását tennünk. A kérdéskörre egy gondolat erejéig dolgozatom utolsó egységében térek majd vissza.

A fent elmondottak fényében adódhat egy olyan – több szempontból is logikusnak ítéltető – eshetőség, miszerint a negatív királynéportré megjelenését a korai időkre, a 11. századra kell helyezni. Ez esetben azt kellene vélelmezni, hogy a Gizellát pozitív történelmi szereplőként értékelő hagyomány nem sokkal előzte meg egy, a királynét gyökeresen eltérő színben feltüntetető tradíció feltűnését; sőt, azt is feltehetjük, a kétféle tradíció közel egy időben, egymástól függetlenül keletkezett.

¹⁶⁶ A szakirodalom álláspontjain is végigtekint *Kristó Gy.*: Szent István és családja i. m. 213–215.

¹⁶⁷ *Hóman B.*: A Szent László-kori i. m. 91.

¹⁶⁸ *Váczy P.*: A Vazul-hagyomány i. m. 333–338.

¹⁶⁹ *Kristó Gy.*: Szent István és családja i. m. 214–215.

¹⁷⁰ *Berkovits Ilona*: A magyar feudális társadalom tükröződése a Képes Krónikában. Századok 87. (1953) 72–107., itt: 83–84.

Lehet-e a negatív Gizella-kép 11. századi eredetű?

Némi ellenvetést azonban mégiscsak megfogalmazhatunk az első hallásra nagyon is ésszerűnek tűnő teóriával szemben.

1.) Elsőként is azt kell vizsgálnunk, hogy valóban létezhetett-e a 11. században két, egymástól merőben eltérő tradíció Gizellával kapcsolatban. A legendák tanúságtétele alapján a 11–12. század fordulóján egyértelműen adatolható a királyné pozitív ábrázolása. Ha a szentéletrajzok lejegyzésével közel azonos időben udvari *gesta* is készült – ennek pedig, függetlenül attól, hogy ezt a feltételezett redakciót kell-e őskronikaként elfogadnunk, nagy a valószínűsége –,¹⁷¹ akkor véleményem szerint semmi esetre sem kell az ármányt szövő királyné képmását ebből a szövegből eredeztetnünk. A kanonizáció körüli időkben nagyon is tudatos politikai döntés eredménye lehetett az uralkodópár legendáris portréjának kidolgozása.¹⁷² Semmi nem utal arra, hogy a szentté avatások légkörében olyan tradíció is megszületett volna, amely az István-életrajzok beállításának ellentmondott. A Vazult megvakított Gizella históriája (legalább a szóbeliség szintjén) vagy jóval korábban kiformalódhatott már – hogy az ábrázolást azután éppen a szent király kultuszának hatására váltsa fel a jámbor asszony históriája –, vagy később kerülhetett csupán be az elbeszélő hagyományba.

Vajon milyen kép élhetett Gizelláról Magyarországon a Szent István halála utáni évtizedekben? Hogy a kérdésre választ kaphassunk, ki kell térnünk arra, hogy miféle forrásból származhatnak a királynét ugyancsak pozitív színben feltüntető és a Vazul-merényletről a krónikakompozíciótól eltérő módon hírt adó *Annales Altahenses maiores* magyar értesülései.

A bajorországi Niederaltaich Szent Móric-apátságának évkönyve, amely csupán Johannes Aventinus (Johann Georg Turmair) 1517. évi másolatában (München, Bayerische Staatsbibliothek, Codices Latini Monacenses 966.) ismert a medievisztika előtt, két részből épül fel. a) Az 1032. évig ívelő első egység tömör bejegyzéseket tartalmaz, és nagyban támaszkodik a Hersfeldi és a Hildesheimi Évkönyvek (*Annales Hersfeldenses*, *Annales Hildesheimenses*) anyagára. b) A kutatás rendszerint egyetlen szerző alkotásaként tekint az 1033 és 1073 közötti események históriájára: Wilhelm von Giesebrecht fogalmazta meg a vélekedést, miszerint az altaichi monostor ismeretlen szerzetese 1075 táján foglalhatta írásba már-már krónikajelleget mutató – az előadás helyenként igen részletezővé válik – elbeszélését.¹⁷³ Az évkönyv javarészt önálló híradásokat közlő második egysége kapcsán eltérő teóriák

¹⁷¹ Kristó Gyula: Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz). Századok 108. (1974) 585–621., itt: 596.

¹⁷² Gerics J.: Politikai viták hatása i. m. 71.

¹⁷³ Annales Altahenses i. m. V–XVII. (Wilhelm von Giesebrecht előszava); Graeme Dunphy: Annales Altahenses. In: EMCh I. 53–54.

is napvilágot láttak azonban a szakirodalomban. Heinrich von Zeissberg éppen a bajor kútfő magyar értesüléseit görcső alá véve vélte, hogy az 1032 utáni események bőbeszédű előadása több redakcióban keletkezhetett.¹⁷⁴

Az évkönyvre a Szent István halálát követő évtizedek magyarországi trónharcainak és német–magyar háborúinak egyik legjelentősebb forrásaként tekint a középkorkutatás. A hazai medievisztika érdeklődésére a kútfő a 14. századi krónikakompozícióval mutatott szövegösszefüggései miatt tarthat különösképpen is számot: a krónikakutatás gazdag irodalma a magyar elbeszélő hagyomány és az *Annales Altahenses* kapcsolatára több eltérő magyarázatot is felvetett.¹⁷⁵ Aligha fogadhatjuk el Győry János teóriáját, aki szerint az egyezések abból fakadnak, hogy a bajorországi annalista az írott magyar tradícióból merített, s a niederaltaichi feljegyzések utólagos magyarországi felhasználásával már nem kell számolnunk.¹⁷⁶ A krónikakompozíció az altaichi hagyomány egyértelmű ismeretéről árulkodik:¹⁷⁷ elegendő ezen a ponton megjegyeznünk, hogy utat találtak maguknak a *gestá*ba a német kútfő olyan jellegű megjegyzései is, hogy a császár az egyes hadjáratok között éppen Kölnben vagy Besançonban tartózkodott.¹⁷⁸ Míg a kutatás egy része egészen 1063-ig számol az *Annales Altahenses*nek a magyar szerkesztésre gyakorolt hatásával,¹⁷⁹ addig megfogalmazódott olyan álláspont is, miszerint a *gestá*ról 1046-ig aknázza csupán ki a bajor földről ismeretlen időpontban Magyarországra került feljegyzéseket.¹⁸⁰ Ugyancsak eltérnek a vélekedések azt illetően, hogy mikorra is kell helyezni annak a krónikásnak a működését, aki az Altaichi Évkönyv adatait beemelte a *gestá*ba. Felmerült hipotézisként, hogy a bajorországi történeti munka már a 11. század folyamán használatban lehetett Magyarországon,¹⁸¹ de napvilágot látott olyan vélekedés is, amely csupán a

¹⁷⁴ H[einrich] Zeissberg: Über das Verhältniss der ungarischen Chroniken zu den Annales Altahenses. Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 26. (1875) 491–511. Létezik olyan állásfoglalás is, amely az Altaichi Évkönyv mindkét egységét egyetlen annalistától eredezteti. A véleményre lásd Alphons Lhotsky: Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 19.) Graz–Köln 1963. 173.

¹⁷⁵ A szakirodalom állásfoglalásait röviden ismerteti Kristó Gyula: Altaichi Évkönyv. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Bp. 1994. (a továbbiakban: KMTL) 41.

¹⁷⁶ Győry János: Gesta regum – gesta nobilium i. m. 73–74.

¹⁷⁷ Kristó Gy.: Legitimítás és idoneitás i. m. 587.

¹⁷⁸ Chronici Hungarici compositio i. m. 328. (74. c.), 329. (75. c.) Vö. Annales Altahenses i. m. 31. (1042. év), 33. (1043. év).

¹⁷⁹ Hóman B.: A Szent László-kori i. m. 83–84.; Kristó Gy.: A történeti irodalom i. m. 102.

¹⁸⁰ Domanovszky Sándor: Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány. Bp. 1906. 98–104.; Gerics J.: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink i. m. 46–52.

¹⁸¹ Hóman B.: A Szent László-kori i. m. 81–84.; Váczy P.: A Vazul-hagyomány i. m. 307.; Horváth J.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk i. m. 312.; s újabban az évkönyv adatainak korai felhasználását feltételezi Veszprémy László: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. Századok 138. (2004) 325–347., itt: 338–341.

13. század elején valószínűsítette az *annales* adatainak a *gestaszerkesztés*be történő beszivárgását.¹⁸²

A jelzett bizonytalanságok mellett sem fér tehát kétség ahhoz, hogy az *Annales Altahenses* hírei elbeszélő hagyományunk alakulásának valamely pontján beépültek a krónikaszerkesztésbe. Fel kell tennünk azonban azt a kérdést is, hogy maga a bajor kútfő honnan kölcsönözhetette értesüléseit, amikor a Szent István halála utáni Magyarország történéseiről tudósított. A külföldi és a magyar szakirodalom több alternatívát is felvetett: valószínűsített az információk háttérében úgy írott, mint szóbeli forrást, s gyanakodott úgy a császár környezetéből származó tájékoztatásra, mint a magyar földről eredeztethető hírekre.

a) Az évkönyv szövegét 1869-ben publikáló Wilhelm von Giesebrecht a meglátása szerint 1075 táján működő niederaltaichi szerzetes kiváló tájékozottságát azzal magyarázta, hogy a német uralkodók, akik a kérdéses periódusban több ízben is haddal indultak Magyarország ellen, a fel- és a visszavonulás során gyakorta szálltak meg a bajorországi monostorban.¹⁸³

b) Míg Giesebrecht az információk szóbeliségével számolt, addig a német kutatás egyéb lehetőséget is felvetett. Ernst Ehrenfeuchter az *annales* összeállításánál egy napjainkra elveszett történeti munka felhasználását vélelmezte: a hipotetikus szöveg III. Henrik magyar és cseh földre vezetett hadjáratait mutathatta be.¹⁸⁴

c) Hóman Bálint fogalmazta meg a vélekedést, miszerint az *Annales Altahenses* megfelelő adatai I. András özvegyének és fiának, Salamonnak a közvetítésével kerülhettek német földre. A királyné 1060-ban – amikor Béla herceg lengyel csapatok élén érkezett az országba – gyermekével osztrák területre menekült, és I. (Bátor) Ernő (1055–1075) őrgróf vendégszeretét élvezte Melkben. Abban, hogy a Magyarországgal kapcsolatos értesülések Niederaltaichba is eljutottak, a bajor hercegnek, II. (Northeimi) Ottónak (1061–1070) lehetett szerepe: ő működött ugyanis közre abban, hogy Salamon IV. Henrik (1053/1084–1105) támogatásával trónra került Magyarországon.¹⁸⁵

d) Csóka J. Lajos ezzel szemben úgy ítélte meg, hogy az Istvánra és családjára vonatkozó információk nem származhattak András környezetéből: a bencés filológus a Magyarországon is megfordult,¹⁸⁶ s a dél-németországi monostorral szoros kapcsolatot ápoló Szent Günthernek tulajdonított szerepet az Árpádokra vonatkozó

¹⁸² Kristó Gy.: A történeti irodalom i. m. 100–102.; *Uő*: Magyar historiográfia i. m. 47.

¹⁸³ *Annales Altahenses* i. m. XVI. (Wilhelm von Giesebrecht előszava).

¹⁸⁴ *Ernst Ehrenfeuchter*: Die Annalen von Niederaltaich. Eine Quellenuntersuchung. Göttingen 1870. 59–67. A véleményre lásd még *Lhotský, A.*: Quellenkunde i. m. 173.

¹⁸⁵ *Hóman B.*: A Szent László-kori i. m. 84. Anasztáziáról lásd *Wertner M.*: Az Árpádok családi története i. m. 117–123., különösen: 120.

¹⁸⁶ *Körmendi Tamás*: Remete Günther és Magyarország. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 22. (2010) 3–4. sz. 5–22.

értesülések Altaichba érkezésében. Míg Hóman – vagy az *Annales* híreit hozzá hasonlóan Anasztázia körétől eredeztető Váczy Péter és Kristó Gyula – elsősorban szóbeli tájékoztatással számoltak az évkönyv hátterében, addig Csóka írott feljegyzésekre kísérelte meg az *Annales Altahenses* magyar adatait visszavezetni.¹⁸⁷ Az 1040-es évek forrásairól Gerics Józseffel folytatott vitája során Kristó egyébként szintén ellentmondott a feltételezésnek, miszerint az Altaichi Évkönyv lejegyzőjét András özvegye informálta volna. Tanulmányában kiemelte, hogy az annalista elsősorban Gizella szemszögéből mutatta be a Szent István halála utáni történéseket.¹⁸⁸

Több teória közül is válogathatunk tehát, ha arra vagyunk kíváncsiak, honnan tudhatott krónikásunk arról, hogy Szent István Vazult megvakíttatta, s mely forrásból juthatott el hozzá a hír, hogy Péter Gizellát a javaitól megfosztotta. A krónikaszerű tudósítás III. Henrik (majd IV. Henrik) magyar háborúinak történetét a németek szemszögéből láttatja:¹⁸⁹ logikus tehát a feltételezés, hogy az információk elsősorban a császár környezetéből, a hadjáratokról megtért katonák révén kerültek az annalista (annalisták) birtokába. A királyság zavaros belső viszonyairól részletesebben tájékoztató passzusok – és ilyen a Péter trónra kerülésének körülményeit elbeszélő egység is – mögött véleményem szerint szükségszerű ugyanakkor (közvetett vagy közvetlen) magyar tájékoztatással is számolnunk. Amennyiben elfogadnánk Lhotsky feltevését egy, a német és a cseh háborúskodások történetét előadó *gestáról*, akkor elképzelhetőnek kell tartanunk, hogy Vazul tragédiája vagy az özvegy királyné szomorú sorsa már ebben a napjainkra elveszett redakcióban is szerepeltek. Utóbbi esetben valószínűnek látszik, hogy a magyar viszonyokra vonatkozó hírek Szent István környezetéből származtak: ha nem is éppen Remete Günthertól, de talán a Passauba került Gizellától, aki alighanem úgy jellemezte volna az öt előző Péter uralkodását, ahogyan arról az Altaichi Évkönyv beszámol. Hasonlóan foglalhatunk állást az 1041. (és az 1043.) évhez rögzített információk eredete kapcsán, ha Zeissberg elméletét fontolóra véve azzal számolunk, hogy az *Annales Altahenses* második része is több szerkesztési fázisban keletkezett. Hogy informátorokként mégis gyanakodhatunk I. András környezetének tagjaira is, azt az a megjegyzés sugallja, miszerint – ha István Pétert jelölte is utódjául – a király rokona, a szövegben néven nem nevezett Vazul méltóbb (*dignior*) lett volna az uralkodásra.¹⁹⁰ Ha Giesebrecht nyomán

¹⁸⁷ Csóka J. L.: A latin nyelvű történeti irodalom i. m. 347–354. Vö. Váczy P.: A Vazul-hagyomány i. m. 307–308.; Kristó Gy.: Legitimitás és idoneitás i. m. 589.

¹⁸⁸ Uő: Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan I–II. Magyar Könyvszemle 100. (1984) 159–175. és 285–299, itt: 292–295. Vö. Gerics József: Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája I–II. Magyar Könyvszemle 98. (1982) 186–197. és 299–313., itt: 191–193.

¹⁸⁹ Marczali H.: A magyar történet kútfeje i. m. 118.; Váczy P.: A Vazul-hagyomány i. m. 308.

¹⁹⁰ Annales Altahenses i. m. 24.

egységes redakcióként tekintünk az *annales* 1033–1073 közötti egységére, akkor valóban arra kell elsősorban gondolnunk, hogy a Bélát negatív színben megfestő¹⁹¹ történeti munka a Salamon-párt álláspontját rögzítette a Szent István halálát követő események vonatkozásában.

A kérdéses passzus információinak eredetéről nem állíthatunk tehát bizonyosat: ezek a hírek éppúgy származhattak Szent István özvegyének környezetétől, mint I. András és Salamon körétől. Ha előbbi eshetőséget tekintjük, akkor aligha láthatjuk úgy, hogy az *Annales Altaenses*-ben előadottak valamiféle kiformalódott magyarországi hagyományt tükröznének; a második esetben azonban igen: ha András Nyugatra menekült¹⁹² hitvese révén az események után két évtizeddel ebben a formában jutott Niederaltaichba a történet, akkor a Vazul-fiak nagyon is Istvánt – s nem pedig Gizellát – tartották apjuk megvakíttatójaként számon, és szimpatizáltak az államalapító király özvegyével.¹⁹³ Ebben az esetben igen meglepőnek tartanám, ha az 1060-as évek táján – abban az időben, amikor a Vazul-kérdésnek leginkább aktualitása volt – egy, az évkönyv közlésétől teljesen eltérő történet is megszületett volna a Magyar Királyságban (eltekintve most annak kérdésétől, kell-e, lehet-e írott történeti munkát feltételeznünk ebben az időben).

Amennyiben azonban mégis azon koncepciót fogadnánk el, miszerint az Altaichi Évkönyv híradása Gizella körének vélekedését tükrözi, akkor nem tartathatjuk kizártnak, hogy a Vazul-fiak udvarában egy másfajta elbeszélés keletkezett: olyasfajta história, amilyen a krónikakompozíció 69–70. fejezetében is olvasható. Feltehető-e ugyanakkor, hogy abban az időben, amikor Péter és Gizella ellenséges viszonya még jól ismert lehetett, és a magyar király környezetében élénken emlékezhetek az 1038 körüli történésekre, tendenciózusan megmásították Vazul megvakíttatásának történetét? A megoldást valószínűtlennek vélem, ám ez aligha elég indok arra, hogy az eshetőséggel ne is számoljunk.

¹⁹¹ „Bel autem, qui caput et causa horum erat malorum, ninium gaudebat sperans se a rege pasisci quae vellet, per eos, quos ceperat” – *Annales Altaenses* i. m. 58.

¹⁹² Még kell jegyezni ugyanakkor, hogy az ugyancsak kortárs – a Bodeni-tó szigetén alkotó – Herimannus Augiensis mit sem tud Gizella szomorú sorsáról. A *Chronicon de sex aetatibus mundi* szerint a királyné Magyarországon „jó cselekedetekkel foglalatoskodva” öregedett meg. Lásd Herimanni Augiensis *Chronicon*. Ed. Georgius Heinricus Pertz. In: MGH SS V. 67–133., itt: 117–118.; CFH II. 1141–1146. (2769. sz.), itt 1142–1143.; *Reichenau Hermann: Krónika a világ hat korszakáról*. Ford., bev., jegyz. Kristó Gyula. In: ÁKÍF 220–225., itt: 221. Az Altaichi Évkönyvet is ismerő Aventinus – előtünk ismeretlen forrás nyomán – ugyanakkor oly módon tájékoztat bennünket, hogy Szent István özvegyének vissza kellett térnie német földre: a bajor humanista értesülése szerint Gizella III. Henrikkel érkezett volna vissza hazájába. Lásd Io[hanni] Aventini *Annales Boiorum libri VII*. Ed. Nic[olaus] Cisnerus. Basileae 1615. 324.; CFH I. 341–387. (757. sz.), itt: 366–367. A részleteket bemutatja *Uzsoki A.: Az első magyar királyné* i. m. 129–130., 139.

¹⁹³ Az évkönyv megfelelő passzusát a 11. századi magyar hagyomány leképeződéseként értékeli *Váczy P.: A Vazul-hagyomány* i. m. 307.

Egyéb megfontolás is szólhat azonban a hipotézis ellen. A krónikában olvasható elbeszéléssel kapcsolatban Körmendi Tamás is megjegyezte, hogy az nehezen formálódhatott volna ki a szóbeli hagyományban: a história túlságosan komplex mivolta miatt hajolhatunk arra a feltételezésre, hogy azt tudatos történetírói alkotásnak – és ne pedig valamiféle, az írásbeli hagyományba is bekerült mendemondának – tekintsük.¹⁹⁴ A történetnek több fontos momentuma van, amelyek egymással szoros logikai kapcsolatban állnak. a) Vazult csupán ifjúkori vétkei miatt börtönzik be Nyitrán. Az uralkodásra korántsem lenne méltatlan, s Szent István is őt kívánja utódjául. b) Gizella királyné azonban Seböst bűnsegédül véve férje unokaöccsét megvakíttatja: c) cselekszi pedig mindezt azért, hogy saját fivérét, Pétert juttassa hatalomra. d) Az uralkodó a merényletet követően maga javasolja a hercegeknek a menekülést.¹⁹⁵ Egy effajta bonyolult történetet nehezen alkothattak volna meg a 11. század közepén, amikor az elbeszélő irodalom jobbára évkönyvszerű feljegyzésekre korlátozódhatott. A história kidolgozására alkalmasabbnak vélném a Kálmán-kort: azt azonban, hogy a király környezetében egy, a legendákétól eltérő Gizella-kép jöjjön létre – mint azt már hangsúlyoztam is – felettebb valószínűtlennek ítélem.

2.) Az elmondottakhoz egy ponton szükséges kiegészítést fűznöm: némileg indokolnom illik, miért találok úgy, hogy a 11. század Magyarországon – a történeti irodalom születésének időszakában – aligha jegyezheték le a Vazul megvakíttatásában bűnös királyné históriáját.

Ahogy azt a 14–15. századokból ránk maradt szövegek is mutatják, egymással ellentétes tradíciók nagyon is megfértek egymás mellett a történeti irodalomban. Számos szövegvariáns, hosszabb és rövidebb krónikaszerkesztés lehetett forgalomban, és a régi és újabb hagyományrétegekből származó elemek oly mértékben keveredtek egymással, hogy a pontos filológiai kapcsolatok feltárása rendszerint eredménytelen vállalkozásnak bizonyul. A különféle textusokban egymás mellett élő, egymással párhuzamosan alakuló tradíciók miatt hiba volna tehát a magyar krónikásirodalom lineáris fejlődésével – egyetlen, a különböző korok átszerkesztői tollán folyamatosan formálódó és bővülő udvari *gestaszöveggel* – számolnunk. Ezt tekintetbe véve is úgy látom azonban, hogy a fentebb érintett korai időszakban nem kell még nagyszámú redakciót – ennek megfelelően pedig egymástól függetlenül létező hagyományokat és ezek keveredését – feltételeznünk.

A következő argumentumok nyomán ítélem úgy, hogy az István-legendák keletkezésének korában vagy azt megelőzően nem szükséges a királyi központ(ok)tól

¹⁹⁴ Körmendi T.: A Gertrúd királyné elleni merénylet a magyar gestaszzerkesztményben i. m. 201.

¹⁹⁵ Ha a történetet a korai hagyomány részének tekintjük, akkor aligha feltételezhetjük, hogy a tradíció eredetileg Seböst és Budát tette az eseményekért felelőssé, s egy következő szerkesztő háritotta a cselekedet ódiámát Gizellára. Vö. Kristó Gy.: Szent István és családja i. m. 216., 218–219.

eltérő centrumokban készült – a dinasztikus hagyomány beállításával ellentétes Gizella-tradíciót tartalmazó – történeti feljegyzéseket sejtünk:

a) A szakirodalomban mindeztidáig nem merült fel komolyabban annak lehetősége, hogy az Árpádok Magyarországon a királyi udvar vonzáskörzetén kívül is született volna bővebb szövegezésű országos történet. Nyugat-Európa gazdag évkönyv-, *gesta*- és krónikatermésével összevetve a 11–13. századi történeti irodalmunk meglehetősen szegényesnek bizonyul. Elsődleges terméke, a krónika-kompozíció – amelynek textusa különböző korokban működő átdolgozók tollán formálódott – a dinasztikus történetírás képviselője. Nem gyanakodhatunk sem arra, hogy a *Chronica* (vagy *Gesta Hungarorum* egyes redakciói az uralkodó környezetétől távol készültek volna el, sem pedig arra, hogy a központi szerkesztés helyi – esetleg napjainkra elveszett – hagyományokból merített volna.¹⁹⁶

b) Ha a krónikakutatás megállapításai nyomán el is fogadhatjuk tehát, hogy az Árpádok történetét az uralkodó környezetében vezették, elviekben nem zárhatjuk ki az eshetőséget, hogy a központi szerkesztés mellett helyi hagyományok is léteztek, amelyekből – előbb vagy utóbb – az udvari tradícióba is beszivárogtak elemek. A magyarországi évkönyvirodalom gyér termése ugyanakkor azt sugallja, hogy a korai időkben rövidebb lélegzetű történeti alkotásokkal sem szükséges a dinasztia szűkebb vonzáskörzetén kívül számolnunk. Önálló történetírói műhely jelentősebb székesegyházi, káptalani vagy monostori központokban – így Székesfehérvárott vagy a 11. század végén gazdag könyvtárral rendelkező¹⁹⁷ Pannonhalmán – sem formálódhatott ki.¹⁹⁸ Amellett, hogy a dinasztikus *gesta*írás születésének idejében annalsztikus feljegyzéseket is vezethettek, kizárólag a 12. század végi kéziratban ránk maradt Pozsonyi Évkönyv (*Annales Posonienses*), a műfaj egyetlen magyarországi képviselője tanúskodik.¹⁹⁹ Az évkönyv korai értesüléseinek szinte minden lokális elemtől mentes jellege²⁰⁰ és az annalista működésének feltehető fehérvári helyszíne²⁰¹ azonban csak tovább erősíthetik meggyőződésünket, hogy történetírásunk, legalábbis Kálmán koráig, kizárólag az uralkodói központhoz szorosan

¹⁹⁶ Az uralkodói központ meghatározó szerepére és a magyarországi történetírás dinasztikus jellegére lásd *Mályusz Elemér*: Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon. (Irodalomtörténeti füzetek 79.) Bp. 1973. 8.; *Norbert Kersken*: Geschichtsschreibung im Europa der „nationes”. Nationalgeschichtliche Gesamtdarstellungen im Mittelalter. (Münsterische Historische Forschungen) Köln–Weimar–Wien 1995. 656–657.; *Veszprémy L.*: Megjegyzések korai elbeszélő i. m. 346.

¹⁹⁷ A 80 kötetes könyvjegyzékre lásd *Nemerikényi Előd*: Latin klasszikusok középkori könyvtárakban: Magyarország a 11. században. Magyar Könyvszemle 119. (2003) 1–16., itt: 11–15.

¹⁹⁸ *Veszprémy L.*: Megjegyzések korai elbeszélő i. m. 345.

¹⁹⁹ Az évkönyvről összefoglalóan lásd *Szovák K.* – *Veszprémy L.*: Krónikák, legendák, intelmek i. m. 738–739. (A vonatkozó rész Veszprémy László munkája.)

²⁰⁰ *Kristó Gy.*: A történeti irodalom i. m. 125.; *Uő*: Magyar historiográfia i. m. 28.

²⁰¹ *Uő*: A történeti irodalom i. m. 126.; *Uő*: Magyar historiográfia i. m. 29.; *Veszprémy L.*: Megjegyzések korai elbeszélő i. m. 343.

kötődő dinasztikus történetírás lehetett. A 13–14. század folyamán – ahogyan azt Albericus Trium Fontium ciszterci tájékoztatáson. A hazai rendtársak információin alapuló értesülései vagy a Zágrábi és a Váradai Krónikák jelezhetik számunkra, hogy már a királyi központtól távolabb eső egyházi centrumokban is számolnunk kell különféle uralkodójegyzékekkel vagy rövidebb szerkesztésekkel.²⁰² A helyi híreket lejegyzőik – az előttünk ismert kis számú esetben legalábbis – az udvari tradícióból származó elemekre fűzték fel így: a megelőző korokról és az országos eseményekről egyéb hagyományok híján innen tájékozódhattak.²⁰³

Mindeddig a történeti irodalom emlékei nyomán igyekeztem rámutatni arra, hogy a történetírás lokális, a dinasztiatól független centrumaival a 11. század Magyarországon nem szükséges számolnunk. Az állítás alátámasztására egyéb, a történeti jellegű alkotásokon kívüli érveket is felhozhatunk: ezeket tekintem át az alábbi két pontban.

c) A latin nyelvű irodalom magyarországi kezdeteiről szólva kiemelhetjük, hogy az előttünk ismert 11. századi szerzők kivétel nélkül az uralkodó köréhez köthetők. Bár személyét illetően legfeljebb hipotéziseket fogalmazhatunk meg, kétségkívül Szent István közelében kell keresnünk az Imre herceghez szóló Intelmek (*Admonitio, Libellus de institutione morum*) összeállítóját.²⁰⁴ A Szentírás-magyarozatot (*Deliberatio supra hymnum trium puerorum*) ránk hagyományozó Gellért csanádi püspök ugyancsak szoros kapcsolatban állt azzal az Istvánnal, aki a velencei származású bencés szerzetest előbb fiának nevelésével, majd az Ajtony tartománya területén szerveződő egyházmegye vezetésével bízta meg.²⁰⁵ Mór pécsi püspök a szakirodalom vélekedése szerint Géza herceg ösztönzésére foglalhatta írásba a Zoerard (András) zobori remete és tanítványa cselekedeteit. A megbízást akkor kaphatta, amikor I. Béla fiai és Salamon 1064 húsvétján Pécsen jártak.²⁰⁶ Ugyancsak uralkodói szándékot kell feltételeznünk az István-legendák

²⁰² *Veszprémy László*: A korai magyar évkönyvekről. Kapcsolatok és kölcsönzések az évkönyvek, krónikák és krónikakivonatok között. In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. Szerk. Font Márta – Fedele Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2010. 11–22.

²⁰³ A dinasztikus hagyomány felhasználására lásd pl. *Csákó J.*: Néhány megjegyzés Albericus i. m. 521–522.; *Domanovszky S.*: A Pozsonyi Krónika i. m. 543.; *Szentpétery I.*: A Zágrábi és a Váradai krónikák i. m. 425.; *Szovák K. – Veszprémy L.*: Krónikák, legendák, intelmek i. m. 762. (A megfelelő rész Szovák Kornél munkája.)

²⁰⁴ *Libellus de institutione morum*. Ed. Iosephus Balogh. In: SRH II. 613–627. A szerzőséggel kapcsolatos elképzelésekre lásd *Szovák K. – Veszprémy L.*: Krónikák, legendák, intelmek i. m. 792. (A vonatkozó rész Szovák Kornél munkája.); *Veszprémy László*: Megjegyzések Szent István „Intelmei”-hez. In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Neumann Tibor. (Analecta mediaevalia II.) 311–325., itt: 320–321.

²⁰⁵ *Szefű László*: Szent Gellért. In: KMTL 231. A *Deliberatio* kapcsán megfogalmazott szakirodalmi eredményeket áttekinti *Nemerkenyi Előd*: Szent Gellért Deliberációjának kutatástörténete. In: Fons 10. (2003) 3–19.

²⁰⁶ *Szovák K. – Veszprémy L.*: Krónikák, legendák, intelmek i. m. 769.

keletkezésének hátterében. Az ismeretlen szerzőktől származó *Legenda maior* és *Legenda minor* az 1083. évi szentté avatások légkörében születhettek.²⁰⁷ Az erős politikai tartalommal megtöltött Hartvik-féle *vita*, amely VII. Gergely pápa (1073–1085) törekvéseivel szemben azt hivatott igazolni, hogy a magyar uralkodók Szent István óta az egyházat érintő jogosítványokkal bírnak,²⁰⁸ Kálmán felkérésére készült.²⁰⁹ Az antigregoriánus beállítottságú szentéletrajzot megrendelő király „szellemi elit”-jéből ismerjük továbbá annak az Albericusnak – feltehetőleg Szerafin érsek káplánjának – a nevét is, aki az uralkodó törvényei elé szerzett prólogust.²¹⁰ Példáink azt jelzik, hogy a magyarországi latin nyelvű irodalom első évszázadának termékei korántsem az Árpádoktól vagy a királyi hatalomtól függetlenül kerültek lejegyzésre: miért kellene tehát mást feltételeznünk a krónikaírás esetében?

d) Megemlíthetjük végül az egyházi szertartásrend lehetséges analógiáját. A liturgiátörténeti kutatás homogén magyar hagyománnyal számol: régóta elfogadott megállapításnak számít, hogy egy, a 12. század elején már bizonyosan létező egységes szokásrendből fejlődött ki az esztergomi, a kalocsai és a délkelet-magyarországi (erdély-váradai) rítus. Kérdéses marad azonban, hogy mely időszakra is kell helyoznünk a három főcsoport közös gyökerét jelentő tradíció kiformalódását. Dobszay László elsőként is azt a lehetőséget vetette fel, hogy az addig heterogén szertartásrendekre a László- és Kálmán-kori zsinatok gyakorolhattak egységesítő hatást. Nagyon is elfogadható alternatívaként fogalmazta meg ugyanakkor azt az elképzelést is, miszerint a homogén rítus kialakulását a Szent István-i egyházszerkezéssel kell összefüggésbe hoznunk. A liturgikus rend egységes mivolta Dobszay szerint éppen az egyházi hierarchia viszonylag gyors, erős uralkodói akarat mellett történő kiépülésében nyerheti magyarázatát.²¹¹ Ahogyan tehát – vélhetőleg – az egyházi szertartás rendjében sem szükséges lokális központokat feltételeznünk, úgy logikusnak látszik a feltevés, hogy a történetírásnak sem alakultak ki (s különösen nem a 11. század folyamán) helyi centrumai.

²⁰⁷ *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. 23–25. A Nagyobb legenda politikai tartalmára lásd *Gerics József*: Politikai és jogi gondolkodás Magyarországon VII. Gergely pápa korában. In: *Uő*: Egyház, állam és gondolkodás i. m. 144–164., itt: 156–164.

²⁰⁸ A Hartvik-legenda antigregoriánus szellemiségére lásd *Tóth Zoltán*: A Hartvik-legenda kritikájához. Bp. 1942.; *Gerics József*: A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól. Magyar Könyvszemle 97. (1981) 175–188., különösen: 180–188.

²⁰⁹ *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. 25–26. A szentéletrajzok szerzőivel és ideológiai tartalmával kapcsolatos szakirodalmi állásfoglalásokat áttekinti *Thoroczkay G.*: Szent István legendái a 19–20. századi i. m. 54–56.; 62–64.

²¹⁰ *Jánosi Mónika*: Albericus. In: KMTL 35.; *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. 31–32.

²¹¹ *Dobszay László*: A középkori magyar liturgia István-kori elemei? In: Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc – Kardos József. Bp. 1988. 151–155. A liturgikus hagyomány egységességét az újabb kutatás sem kérdőjelezi meg, lásd *Földváry Miklós István*: Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei. Doktori (PhD) értekezés. Kézirat. Bp. 2008. 119–120.

A fentebb felsorakoztatott argumentumok nyomán azt találhatjuk tehát, hogy a 11. században helyi központokban aligha jegyezhettek le bármiféle tradíciót Gizellával kapcsolatban. Nem kell feltételeznünk, hogy a negatív portré lokális tudósításokból tört volna magának utat az udvari hagyományba. Ha Szent István hitvesének vonatkozásában kell is esetleg szóbeli tradíció kiformalódásával számolnunk (például a *Legenda maior* tanúsága szerint a királynétől kegyes adományokat nyert Veszprémben), akkor az véleményem szerint kizárólag a szentéletrajzokból is megismerhető pozitív színezetű portréra korlátozódhatott. Amint fentebb hangsúlyoztam, nem ítélem valószínűnek, hogy Vazul megvakíttatásának a krónikakompozícióban olvasható bonyolult meséje a szóbeliség terméke lenne. S végezetül ami a dinasztikus hagyományt illeti: Kálmán korát megelőzőn – úgy tűnik – az udvarban is elsősorban rövidebb feljegyzésekkel kell számolnunk.²¹² Ennek megfelelően a király környezetében ugyancsak nehezen valószínűsíthetjük egy bonyolultabb – utóbb a legendáris portréval felváltott – história kidolgozását.

3.) Vissza kell itt kanyarodnom Kristó Gyula fentebb már érintett teóriájához, miszerint a negatív Gizella-portré Heinrich von Mügel *Ungarische Chronik*jának tanúságtétele alapján nem keletkezhetett a 12. század utolsó harmadát megelőzően.²¹³ Vizsgáljuk meg némileg részletesebben, mennyiben zárja ki a német nyelvű krónika megfelelő szöveghelyére alapozott argumentum az ármánykodó királyné alakjának korai írásba foglalását.

Említettem már, hogy a filológiai irodalom megállapítása szerint a német mesterdalnok tollán megőrzött értesülés, amely úgy tudja: Péter király Gizellát a javaitól megfosztotta, egy 12. század végi – 13. század eleji magyarországi *gestaszerkesztés*ből kerülhetett a 14. századi német krónikába.²¹⁴ A tézist aligha szükséges vitatnunk.

a) Bár az Altaichi Évkönyv híradásával egyértelmű párhuzamot mutató információ a 14. századi krónikakompozícióban nem szerepel – s így joggal merülhetne fel lehetőségként, hogy Mügel ezen a ponton a német hagyományból merített –, az adat háttérben nem szükséges a 11. századi bajor *annales* közvetlen hatásával számolnunk. Megjegyezhetjük egyfelől, hogy a maga számára elsősorban IV. Károly császár (1347/1355–1378) allegorikus dicshimnuszával (*Der meide kranz*)²¹⁵ hírne-

²¹² Az újabb szakirodalom hajlik a feltételezésre, hogy a 11. század vége előtt nem születhetett Magyarországon bővebb szövegezésű történeti munka. Nem kizárt azonban, hogy az eseményeket részletesebben is eladódó *gestának* – tömörebb feljegyzések formájában – lehettek már előzményei. *Veszprémi L.: Megjegyzések korai elbeszélő i. m. 337.*

²¹³ *Kristó Gy.: Szent István és családja i. m. 212–213.*

²¹⁴ Lásd 85. jegyz.

²¹⁵ Irodalmához lásd *Michael Stolz: Die Artes-Dichtungen Heinrichs von Mügel. Bezüge zwischen „Der meide kranz“ und dem Spruchwerk. Mit Texteditionen. In: Studien zu Frauenlob und Heinrich von Mügel. Festschrift für Karl Stackmann zm 80. Geburtstag. Hrsg. Jens Hausteil – Ralf-Henning Steinmetz. Freiburg 2002. 175–209., itt: 175. 1. jegyz.*

vet szerző *Minnesänger*²¹⁶ másutt sem látszik az előtte fekvő magyar szerkesztések anyagát német forrásból kiegészíteni.²¹⁷ Másfelől Wilhelm Giesebrecht is felhívta a figyelmet arra, hogy míg az *Annales Altahenses* hatása egyértelműen kimutatható Magyarországon, addig a III. és IV. Henrik császárok külpolitikai vállalkozásai szempontjából sem érdektelen kútfő – meglepő módon – a német területek elbeszélő hagyományára nem gyakorolt befolyást.²¹⁸ Ha a niederaltaichi évkönyv adatai már a kortársak körében sem számítottak ismerteknek, nem kell arra gyanakodnunk, hogy az 1033–1073 közötti események részletes krónikája a két évszázaddal később működő Mügelin kezébe került volna. b) Fentebb esett már szó arról, hogy az *Ungarische Chronik* – a Budai Krónika mellett – hasonló *gesta*redakciót használhatott, mint amelyből a Képes Krónika interpolációit is eredeztetnünk kell. Mivel a német dalnok úgynevezett betoldásai az 1167. évnél szakadnak meg – a népnyelvű forrás olyan adatokat is fenntartott számunkra, amelyek a Nagy Lajos-kori magyarországi szerkesztésben nem szerepelnek²¹⁹ –, korántsem merész teória Mügelin nyomán egy olyan *gestára* gyanakodnunk, amely a 12–13. század fordulóján keletkezett.

Elfogadhatjuk tehát, hogy Gizella sorsáról hírt adva Mügelin egy olyan szerkesztésből merített, amelyet valamikor 1167 után állítottak össze. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a javaitól megfosztott királyné nehéz helyzetét említő megjegyzés ne tűnhetett volna fel már jóval korábban a magyarországi tradícióban. Az előzőekben említettem, hogy az Altaichi Évkönyvet, amelyből az információt eredeztetnünk kell, bizonytalan időpontban használta fel valamely *gesta*író.

Lehetőségként természetesen felmerülhet, hogy arra a korra, amikor a niederaltaichi monostor évkönyvét kiaknázó átdolgozó működött, az ármánykodó királyné meséje is kiformalódott már az írott hagyományban. Ebben az esetben azonban vagy azt kellene feltételeznünk, hogy a bajor kútfőt felhasználó szerkesztő olyan szöveggel dolgozott, amely nem tartalmazta a Vazul megvakíttatását Gizellának tulajdonító tradíciót, vagy pedig azt, hogy a krónikás a kérdéses történetvariánst kiiktatta, s ennek a helyére léptette be a Mügelin-féle adatot. A Pétert a trónjára segítő nőtestvér és a javaitól megfosztott özvegy egymással szöges ellentétben álló históriái ugyanis nem férnek meg egyazon elbeszélésben. Olyan átdolgozó(ka)t is elképzelhetünk tehát, akik éppen a negatív Gizella-képet kísérelték meg kiirtani, ám – ahogyan azt a 14. századi krónikakompozíció fejezetei jelzik – a hagyomány törekvése (törekvésük) ellenére is fennmaradt.

²¹⁶ Carsten Kottmann: Heinrich von Mügelin. In: EMCh I. 761.

²¹⁷ Nem említi német hagyomány felhasználását a krónikát részletesen vizsgáló Domanovszky Sándor, lásd *Uő*: Mügelin Henrik i. m.

²¹⁸ *Annales Altahenses* i. m. XVII–XVIII. (Wilhelm Giesebrecht előszava).

²¹⁹ *Domanovszky S.*: Mügelin Henrik i. m. 127.

Az Altaichi Évkönyv korai felhasználását valószínűsítve legegyszerűbb megoldásként mégis az kínálkozik, hogy abban az időben, amikor a bajor *annales* híradásával párhuzamot mutató adat – amely ráadásul a hagiográfiai irodalom Gizella-képével is összeegyeztethető volt – megjelent az írott tradícióban, a negatív színezetű királynéportré nem képezte még részét a hagyománynak. Mivel 1073 előtt – eddig ível a bajor kútfő elbeszélése – az *Annales Altahenses* magyarországi felhasználásával aligha kell számolnunk (hacsak nem tételezzük fel, hogy az évkönyv második része nem a végső változatában került Magyarországra), a magam részéről a negatív Gizella-tradíció első feltűnését leginkább annak a 11. század végi (vagy 12. század eleji) szerkesztésnek a lejegyzését követő időszakra helyezném, amely a niederaltaichi feljegyzések első potenciális kiaknázója lehetett. Hogy az ármánykodó Gizella történetét esetleg 1167 előtt is írásba foglalták már, azt Mügelin közlése alapján – Kristó nézetét ezen a ponton finomítva – nem utasítanám végképp el. A különböző krónikafolytatások és a kéziratok minden bizonnyal emelkedő száma révén nagyon is elképzelhetőnek ítélnénk, hogy a 12–13. század fordulóján újabb és régibb tradíció egymás mellett éltek különböző szövegekben. Arra azonban, hogy miért kerülhetett volna sor a Kálmán-kori reneszánsz időszaka és 1213 között Gizella befekertetésére, logikus magyarázatot – olyan magyarázatot legalábbis, amely kielégítőbb volna, mint a Gertrúd alakja nyomán létrejött Gizella-kép – nem találok.

4.) Végezetül szólnom kell a Váradi és Zágrábi Krónikák tanúságtételéről. Az elbeszélésekben – amelyekkel kapcsolatban a szakirodalom azt a sejtést fogalmazta meg, hogy azok egyes részleteikben korai történeti tradíció letéteményesei lehetnek – egymás mellett olvashatjuk azt az adatot, miszerint Péter fivére volt Gizellának (a kivonatoló a negatív ecsetvonásokkal megfestett királynéportré egyetlen elemét őrizte csupán meg), illetve azt, hogy András, Béla és Levente Vazul fiai voltak. Mindez utalhatna arra is – így Zsoldos Attila –, hogy a jelen írásban vizsgált negatív Gizella-kép előbb formálódott ki, mint a Vazult Szár Lászlóval felváltó hagyomány.²²⁰

A megfelelő egyházak 14. századi statútumai elé illesztett Váradi és Zágrábi Krónikák viszonyát Szentpétery Imre tisztázta máig ható érvénnyel. Míg a Zágrábi Krónika textusára épülő váradi szerkesztésnek csekély forrásértéket kell tulajdonítanunk, addig előbbi vonatkozásában Szentpétery – Hóman Bálintnak a Szent László-kori *Gesta Ungarorum*ról vallott és a tézis bizonyításához a két szóban forgó szerkesztés tanúságtételét is felhasználó elméletét²²¹ is elfogadva – hangsúlyozta, hogy az néhány, a bővebb krónikákban fel nem lelhető és minden

²²⁰ Zsoldos A.: Gertrúd és a királynéi intézmény i. m. 23–24.

²²¹ Hóman B.: A Szent László-kori i. m. 23–32.

bizonytal korai forrásból származó adata révén különös jelentőséggel bír a kutatás számára.²²²

Amint azonban a Hóman által bizonyosságul hívott egyéb forrásokkal kapcsolatban is beigazolódott, hogy nem kell mögöttük 11. század végi *gestát* sejtenuünk, a Zágrábi Krónika egyéb kútfőkétől eltérő információi sem vallanak feltétlenül – legalábbis véleményem szerint – korai szerkesztés közvetlen felhasználására.

A leginkább elgondolkodtató momentum kétségkívül a Szent István-i trónutódlás kérdésének tárgyalása a forrásban. Míg a krónikakompozícióban azt a torzult adatot olvashatjuk, miszerint András, Béla és Levente Szár László fiai voltak, addig a Zágrábi Krónika az eredeti hagyományt őrizte meg, és Vazul-fiakként írja le a hercegeket. Mindez önmagában véve nem is lenne különösebben meglepő. A passzus specifikumát az adja, hogy Szár László gyermekének, az egyéb forrásaikból nem adatolható Bonuzlónak a nevét is fellelhetjük benne.²²³ Az említésnek meglátásom szerint nem kell azonban olyan jelentőséget tulajdonítanunk, hogy belőle akár egy, a Zágrábi Krónika mögött felsejlő 11. századi forrásra következtessünk, akár pedig arra, hogy ez a tradíció a Gizellát sötét színekkal ábrázoló hagyomány kialakulását megelőzte.²²⁴

Bár olyan genealógiai adatot, amely esetleg korai eredetű is lehet, egyéb szövegek is tartottak fenn számunkra, a szakirodalom ezek esetében sem találta bizonyíthatónak a 11. századi *gesta* felhasználását. Az Esterházy-kódex krónikája, amely szerepelteti Szent István Ottó nevű, a bővebb krónikákban nem említett fiát – az értesülés Laskai Osvát LXXVI. *sermőjében*²²⁵ és az Esterházy-kódex

²²² Az 1374 táján keletkezett Váradai Krónika a Zágrábi Krónika szövegét egyfelől a bővebb krónikák nyomán – egy, a Budai Krónika vatikáni kódexéhez közel álló szöveg alapján – pontosítja, másfelől kiegészíti azt a váradai egyházra vonatkozó értesülésekkel. Lásd *Szentpétery I.: A Zágrábi és a Váradai krónikák* i. m., különösen: 423., 425.; *Szovák K. – Veszprémy L.: Krónikák, legendák, intelmek* i. m. 749–750. (A vonatkozó rész Szovák Kornél munkája.) Némileg eltérő álláspontot képviselt megelőzőleg Domanovszky Sándor, aki a két textust közös forrásból eredeztette: „Hátra van még ezután megvizsgálni, hogy e két kézirat őse hogyan keletkezett? Önálló munkának semmiképp sem tarthatjuk. Szövege föltétlenül elárulja a rokonságot a bővebb krónikákkal. [...] Így tehát e szöveg a Budai Krónika családjának azon változata alapján keletkezhetett, mely az V. István korabeli szerkesztéstől már távolabb állott s a Sambucus- és Acephalus-codexekben maradt fenn.” Lásd *Uő: A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Századok* 39. (1905) 397–419. és 518–547., különösen: 539–544., 542–543.

²²³ *Chronicon Zagrabense* i. m. 206. (1. c.). András és Béla Vazul-fiakként való feltüntetése visszatérő eleme az elbeszélésnek, lásd *Chronicon Zagrabense* i. m. 208–209. (5., 6., 7. c.). A Zágrábi Krónika a kronológiai adatok terén is több ponton eltér a bővebb krónikák hagyományától. A különbségeket számba veszi *Szentpétery I.: A Zágrábi és a Váradai krónikák* i. m. 421–422.

²²⁴ „De ezért az adatért még mindig nem tarthatjuk e krónikákat eredetieknek, esetleg egy régibb szöveg fentartóinak, minek folytán a régi szöveg helyreállítására talán fontos támpontokat szolgáltatnának” – így *Domanovszky S.: A Pozsonyi Krónika* i. m. 544.

²²⁵ A LXXVI. *sermo* (De sancto Stephano, rege Hungarorum I.) szövegét Kertész Balázs gondozásában lásd <http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/latinul/laskaiosvat/index.php?file=os/os076>, letöltés 2018. márc. 11.

elbeszélésével rokonítható forrást használó karintiai plébános, Jakob Unrest *Ungarische Chronik*­jában²²⁶ fordul még elő –, alighanem 14. századi összeállításból merítette a krónikakompozíció szöveghagyományától eltérő információit.²²⁷ A kútfő ugyancsak tartalmazza egyébként a sötét tónusú Gizella-portré egyes elemeit. A Mátyás-kori szerkesztés a királynét tartja számon a Vazul elleni merénylet elkövetőjeként. A részlet kapcsán elégséges annyit megjegyeznünk, hogy a magyar uralkodóknak a tulajdonképpeni rövidkrónika elé illesztett genealógiája – amelyben a Szent István hitvesének ármányára utaló megjegyzést olvashatjuk – a fejedelmek sorát a hun Attilán kezdi, s András, Béla és Levente atyjaként is Szár Lászlót adja meg. Szó sincs arról, hogy korai hagyományra kellene tehát gyanakodnunk. Hasonló a helyzet a 15. század második feléből származó elbeszélés azon passzusával, amely Péter uralmáról számol be: a tömör leírás, amely a királyt Burgundiai Vilmos Szent István nővérétől született fiának tudja – az uralkodó Gizellával való állítólagos testvéri kapcsolatát a forrás nem említi –, nem tartalmaz olyan mozzanatot, amely bővebb szerkesztéseinkben ne lenne fellelhető.²²⁸

Az unikális adat: Bonuzló említése ellenére sem szükséges véleményem szerint másként értékelnünk a Zágrábi Krónika hagyományát. A káptalani státútmokat bevezető magyar történet lejegyzője olyan összeállításra – hangsúlyozom, nem feltétlenül korai szerkesztésre – támaszkodhatott, amely megőrizte Szár László fiának a Szent István halálát követő évtizedekben még minden bizonynyal jól ismert s királylistákon, genealógiai feljegyzésekben továbbélő nevét (azt, hogy Vazul öccsének valóban volt-e Bonuzló nevű gyermeke, nem tudhatjuk, ám nem tartom valószínűnek, hogy egy ilyen jellegű adatot utólag kreáltak volna: az információt jobb híján valósnak fogadhatjuk tehát el). Az 1354. évig ívelő zágrábi elbeszélés forrásaiban a korai tradíció nagyon is vegyülhetett azonban a kései hagyománnyal. A 14. századi rövidebb krónika tanúsága alapján sem látom tehát akadályát annak, hogy Gizella sötét ecsetvonásokkal megfestett portréját 12–13. századi szerkesztőtől eredeztessük.

Egyetlen problémáról kell még szót ejtenem. Fentebb úgy ítéltem meg, hogy a Vazul Szár Lászlóval felcserélő tradíció és a negatív Gizella-ábrázolás között nem szükséges összefüggést sejt­nünk. Lényegében a hamisítás mégis csak hasonló célt szolgálhat azonban, mint Vazul megvakíttatásának megmá­sitott meséje. Akár azért iktatták be a krónikába az 1046-tól uralkodó királyok őseként Szár Lászlót, mert az Árpád-ház uralkodói nem akarták törvénytelen

²²⁶ *Armbruster, A.*: Jakob Unrests *Ungarische Chronik* i. m. 489.

²²⁷ *Mikó G.*: Élt-e valaha i. m. 6–9., 16–17., 18.

²²⁸ Uo. 6., 11., 14–15., 18.

vagy kevésbé előkelő frigyből származtatni magukat, akár pedig azért, mert a pogány felmenőt egy, az egyház szemében elfogadhatóbb személyre kívánta a krónikás cserélni, az átdolgozó a Vazul-ági királyok uralmát kísérelte meg legitimálni. Gondolhatott a fals genealógia kidolgozója egyszerűen arra is, hogy a hercegek uralkodásra alkalmatlanná tett atyja helyett érdemes a család egy másik tagját, Szár Lászlót beléptetnie a történetbe. Mivel az államalapító király kezét a vértől tisztára mosó hagyomány keletkezése mögött is sejthetünk legitimációs okot – a krónikás azt a látszatot kívánta kelteni, hogy István, aki a hercegek menekülését is segítette, Péter helyett valójában Vazult támogatta a hatalom megszerzésében –, elidőzhetünk egy pillanatra annál a kérdésnél, hogy lehetséges-e a Gizellát bűnös-ként beállító hagyomány és a Szár László-tradíció között valamiféle sorrendiséget megállapítani. Mivel Gellért nagyobb legendája nyomán azt a sejtést fogalmazhatjuk meg, hogy eredetileg Vazult tarthatták a hercegek atyjaként számon,²²⁹ a Szár László-hagyomány különösen korai jelentkezésével nem szükséges számolnunk. Nyugodtan felmerülhetne tehát bennünk a gyanú – s a tézist a Zágrábi Krónika textusában egymás mellett szereplő információk is igazolhatnák –, hogy az István vétkait Gizellára és bűnsegédeire hárító tradíció a genealógiai adalék megmásítása előtt már jelentkezett a *gestá*ban. Amennyiben azonban a genealógiai hamisítást elvégző utólagos átszerkesztő olyan szövegvariánssal dolgozott volna, amelyben István éppen Vazul hatalomátvételét szorgalmazta, a merényletért pedig Gizellát terhelte a felelősség, az interpolátornak nem lett volna szüksége arra, hogy a történetbe további csavart szúrjon be annak érdekében, hogy András és Béla trónhoz való jogát erősebben is igazolhassa. A hercegek későbbi uralkodása számára legitim alapot éppen az teremthetett, ha István atyjukat kívánta örökösül. Szár László közbeiktatásával a *gesta*író tulajdonképpen ettől a jogalaptól fosztotta volna meg a hercegeket.

Azzal számolva, hogy a Szár László-hagyomány olyan *gesta*írótól ered, aki elsősorban a Vazul-ág hatalmának jogosságát kívánta igazolni – oly módon, hogy Andrást és Bélát nem Szent István az uralkodásra alkalmatlanná tett nagybátyjától származtatta –, véleményem szerint a negatív Gizella-portré kiformalódására nézve két feltételezés adódhat. Elképzelhető egyfelől, hogy a királynét fondorlatos asszonyként feltüntető tradíció utóbb – a Szár László a hercegek atyjává megtevő hagyomány jelentkezését követően – került be a *gesta*szerkesztésbe, s a legitimációteremtés helyett egyéb indítékok mozgatták a krónikást. A szent király nevének tisztázása éppúgy lehetett a mögöttes

²²⁹ Váczy P.: A Vazul-hagyomány i. m. 319–333. A legenda archaikus elemeire lásd még Szovák K. – Veszprémy L.: Krónikák, legendák, intelmek i. m. 779–780. (a vonatkozó rész Szovák Kornél munkája).

szándék, mint az, hogy a szerző portrét fessen egy jóval Szent István uralkodása után élt bűnös királynéről, akit saját korában nem nevezhetett meg.²³⁰ A másik adódó alternatíva az, hogy több párhuzamos szerkesztést kell feltételeznünk: egyik szövegben az egyik, másik szövegben a másik torzítással próbálhatta meg a *gesta*író I. Bélának és leszármazottainak a hatalomhoz való jogát igazolni, s utóbb a különféle hagyományok egybemosódtak. Újfont hangsúlyozhatom azonban, hogy kevéssé ítélem elképzelhetőnek azt, hogy a korai tradícióban, amikor a torzítás a dinasztiaának leginkább az érdekében állhatott volna, egymással kevéssé összeegyeztethető hagyományok alakultak volna ki egymástól függetlenül.

Következtetés

A kifejtettek alapján nem tartom valószínűnek, hogy a Gizellát negatív színben feltüntető tradíció a 11. században keletkezett volna. Bár logikai érvek kétségkívül szólnának emellett, hogy a trónra jutó Vazul-ág esetleg ilyen formán kívánhatta a történetet fenntartani, véleményem szerint nem kell komolyabban fontolóra vennünk a feltevést, miszerint I. András, I. Béla vagy Salamon környezetében – az írásbeliség adott fejlettségi fokán – egy effajta komplex históriát szerkesztettek volna. A Gizellát pozitív színben lefestő hagyomány igen korán adatolható. Így ábrázolja a királynét már az Altaichi Évkönyv is, amelynek esetleg Szent István családjától származó információkra épülő – tehát részrehajló – beszámolójától el kell itt tekintenünk, az államalapító szent király legendáitól azonban semmi esetre sem. Utóbbiak a kegyes királyné históriáját állítják élénk. A szentté avatások korában, Szent László és Kálmán uralkodása idején alighanem ez lehetett a Gizelláról propagált kép, így kétségesnek ítélem, hogy ugyanezen időszakban egy másfajta, ezzel gyökeres ellentétben álló hagyomány is kifomálódhatott volna. A sötét tónusú Gizella-portré kialakulását ezen megfontolások alapján a Kálmán kora utáni időszakra helyezem. Ahogyan írásom bevezetőjében is hangsúlyoztam, a 12. században nehéz azonban olyan – valóban akceptálható – indokot találnunk, amelyből kifolyólag Gizella átfésítésére sor kerülhetett volna.

Miért ne fogadhatnánk el tehát a negatív királynékép kifomálódásával kapcsolatos valószínűtlen magyarázatok sorában azt a megoldást, amely – számomra legalábbis – az egyéb lehetőségek mérlegelését követően is a leginkább hihetőnek tűnik? Mügeln krónikája nyomán arra következtethetünk egyfelől,

²³⁰ Hasonlóan vélekedik Kristó Gyula is. Lásd *Uő*: Szent István és családja i. m. 207., 213–215., 217–219.

hogyan az a pozitív Gizella-história, amely a királynét Vazul megvakíttatásában nem látja vétkesnek, a 12–13. század fordulóján szerepelhetett valamely *gesta*-szerkesztésben. Ismert másfelől, hogy a negatív portré a 13. század derekáról származó forrásokban (Magyar–lengyel Krónika, Albericus Trium Fontium) tűnik fel első ízben. Miért kellene tehát elutasítanunk a kínálókozó legegyszerűbb megoldást, miszerint a torzulás a két időpont között, a 13. század első felében ment végbe? A kérdéses krónikafejezetek átdolgozására – a felmerülő problémák ellenére is – a Gertrúd-merénylet utáni időszak látszik a leginkább alkalmasnak.

Végül álljon itt két további adalék, amely elgondolkodtató lehet.

1. A magyar krónikástradícióban nem találkozunk a királyné halálhírével, ám Albericus Trium Fontiumnál azt olvashatjuk, hogy Gizellát, mivel sok gonoszsgot cselekedett, meggyilkolták. A királyné elleni merénylet motívuma egyértelmű párhuzamot mutat a Gertrúd-históriával. A francia kútfő fordulata magyarázható lenne oly módon is, hogy a szóbeli hírek alapján dolgozó champagne-i szerzetes kiszínezte elbeszélését, avagy rosszul emlékezett, és a Gertrúdról hallottakat Gizellánál is feljegyezte. Elvethetjük-e azonban teljesen azt a lehetőséget, hogy a trois-fontaines-i krónikást magyar informátora tájékoztatta ily módon? Aligha. Ha pedig elfogadjuk az eshetőséget, hogy a királynéggyilkosság momentuma esetleg részét képezte a magyarországi tradíciónak, akkor nehezen utasíthatjuk el a párhuzamot Gertrúd históriájával.

2. Szóltam fentebb Gizellának a krónikakompozícióban olvasható hamis genealógiájáról. A királyné származásával kapcsolatban előadottakból annyi igaz mindössze, hogy István hitvese valóban burgundiai származású volt, ám nem atyja, hanem anyja révén. Azt, hogy Burgundiai Vilmos (vagyis a 10–11. század fordulóján élt Ottó-Vilmos)²³¹ miképpen került a királyné atyjaként a tradícióba, aligha tudjuk megmondani. Egy pillanatra elidőzhetünk azonban annál az adatnál, miszerint Péter és Gizella anyja a Gertrúd nevet viselte volna. Vajon miért írta ezt a királyné fiktív leszármazását megalkotó kései krónikás, amikor sem Gizella valóságos anyját,²³² sem pedig a burgundi gróf feleségét²³³ nem hívták Gertrúdnak?

²³¹ Váczy P.: A Vazul-hagyomány i. m. 318. 41. jegyz.

²³² Burgundiai Gizella. Lásd *Szántó Konrád*: Boldog Gizella ősei, rokonsága. Vár ucca tizenhét 8. (2000) 1. sz. 16–17.

²³³ Ottó-Vilmos grófról és családjáról lásd *Christian Settapani*: Les origines maternelles du comte de Bourgogne Otte-Guillaume. Nouvelle synthèse. Annales de Bourgogne 66. (1994) 5–63.

GRACIOUS QUEEN OR A *VIPER FULL OF THE VENOM OF MALICE?*

Remarks on the Chronicle Portrait of Queen Gisela of Bavaria

by Judit Csákó

SUMMARY

It is well-known to scholars of medieval Hungarian history that the so-called 14th-century chronicle compilation has preserved two portraits of the spouse of King István (Stephen) which are diametrically opposed to each other. While Chapters 66-67 of the Chronicle, in accordance with the legends of the holy King István, reflect an image of Gisela as a saintly queen, in Chapters 69-70 the author of the *Gesta* makes the queen expressly responsible for the blinding of Vazul. According to Gyula Kristó, this latter image of more sombre tones may have been penned after 1213, with the reworking of the relevant section of the chronicle projecting the vices of Gertrud von Andechs-Meran, wife of King András (Andrew) II of Hungary onto the consort of King Stephen, a queen likewise of German origin. The aim of the present study is to establish the extent to which this theory about the 13th-century origins of the negative image of Gisela can be upheld. Its analysis is based upon sources which can probably reveal the time when the various traditions which eventually became blended in the relevant sections of the chronicle compilations were created.